

KATUS LÁSZLÓ

A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez

Tolnai György könyve — az 1840-es évek magyarországi paraszti szövő-fonóiparáról és textilmanufaktúrájáról — koncepciójával és szűkebb témakörén túlmenő általános következtetéseivel érdekes vitát váltott ki a magyarországi — szélesebben a kelet-európai — tőkés iparfejlődés lehetőségei és útjai, a gazdasági növekedés sajátos modellje és tényezői körül. Berend T. Iván, Ránki György, Simon Péter és Tolnai György vitacikkei tételesen és polémikusan kifejtették a szembenálló álláspontokat. Úgy vélem, hogy a vitában előbbre jutni most már csak konkrét, tényszerű — lehetőleg kvantitatív módszereket alkalmazó — összehasonlítással lehet, s ilyen irányban szeretnék szerény igényű kísérletet tenni.¹

Mivel Tolnai György a ténylegesen megvalósult folyamattal egy — potenciálisan adott, de idő előtt elvetélt — feltételezett fejlődésmenetet állít szembe, csakis összehasonlító módszerrel dönthető el, vajon reálisnak tekinthető-e az a feltevés, hogy az 1840-es évek magyarországi textiliparában adva volt egy másik, a megvalósultnál lényegesen kedvezőbb tőkés fejlődési út lehetősége — amelyet a szerző „az önálló tőkés fejlődés” útjának nevez —, s ez csak bizonyos politikai feltételek hiánya miatt nem valósulhatott meg.

A tanulmány első négy fejezete ilyen összehasonlító vizsgálatok eredményeit foglalja össze. Az összehasonlítás kiterjed a falusi textiliparban kialakult korai kapitalista szervezet fontosabb európai példáira, s részletesebben kitér a magyarországi, az angliai és az oroszországi ipari forradalom és tőkés iparfejlődés egybevetésére, valamint a textiliparnak, mint az ipari növekedés vezető szektorának vizsgálatára. Az utolsó fejezetben kísérletet teszek a konkrét összehasonlító elemzés tanulságainak általánosítására. E tanulmány keretei között természetesen nincs lehetőség arra, hogy a kelet-európai iparosodás és a tőkés növekedés egész bonyolult és összetett problematikáját áttekinthessük, csupán azokra a kérdésekre térhetünk ki, amelyek a vitában előtérbe kerültek, elsősorban az ún. „önálló tőkés fejlődés” kérdéskomplexumára. Figyelmünket az „önálló tőkés fejlődés” gazdasági és politikai feltételeire és tényezőire, az előbbieik közül is a statisztikailag mérhető és ellenőrizhető jelenségekre és összefüggésekre — tehát az ipari növekedés modelljének kvantitatív változóira — összpontosítjuk, s csak futólag utalunk egyéb — társadalmi, intézményes és tudati — feltételekre és tényezőkre anélkül, hogy ezzel ezek fontosságát tagadnánk vagy csökkenteni igyekeznénk.

¹ Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849). Bpest, 1964. — Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban. Történelmi Szemle 1966. 1. sz. 98—118. l.

A kvantitatív módszerekkel végzett történeti összehasonlítás mellett figyelembe veszem az utóbbi évtizedek elméleti és alkalmazott közgazdaságtudományának azon eredményeit és korszerű módszereit is, amelyeket a szóbanforgó kérdések vizsgálatánál ma már a történész sem nélkülözhet.

1.

A falusi iparúzés — különösen a textilipar — és a benne kialakult és elterjedt kapitalista jellegű szervezeti formák gazdaságtörténeti jelentősége tagadhatatlan. Ezt bizonyítja a kérdés immáron kis könyvtáryívá nőtt szakirodalma, s az a körülmény, hogy az 1962-ben Aix-en-Provence-ban tartott második nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia egyik főtárgykörét a falusi iparok és iparúzők problémája képezte.² Ennek következtében ma már elég tiszta képet alkothatunk magunknak a falusi ipari kisáruterelés kialakulásának okairól, körülményeiről, a tőkés iparfejlődésben játszott szerepéről.

A falusi ipar kérdése — kisebb vagy nagyobb hangsúllyal — minden olyan országban felmerül — Angliától Oroszorszáig és Bulgáriáig, Amerikától Japánig, sőt a mai elmaradott országokig — ahol a tradicionális gazdaság valamely (feudális vagy nem feudális) formájából a tőkés gazdaságba való átmenet napirendre kerül. A falusi iparoknak a tőkés fejlődés korai szakaszaiban betöltött funkciója azonban korántsem azonos minden országban és minden időben. Ez a funkció annak a függvénye, hogy a kapitalizmusba való átmenet milyen időpontban, milyen szűkebb és szélesebb gazdasági környezetben, a gazdasági fejlettség (az egy főre eső reáljövedelem, termékmennyiség és a termelékenység) milyen szintjén, a termelőerők, a termelési és növekedési tényezők milyen állapota mellett megy végbe, a falusi ipar milyen termelési, piaci és forgalmi szerkezetbe, társadalmi strukturába illeszkedik bele. Ez a megállapítás szélesebb értelemben is érvényes: a textiliparra és a modern iparosodás (az ipari forradalom) egész folyamatára.

A falusi iparban végbemenő tőkés fejlődésnek vannak bizonyos általános okai és feltételei, amelyekkel minden időben és helyen találkozunk. Tolnai koncepciója szerint a falusi ipar a tőkés iparfejlődés kiindulópontja és főútja, amely a háziipar felbomlásától közvetlen szükségyszerűséggel elvezet a gépi nagyiparig. A Történelmi Szemlében közzétett vitacikkében különösen kiélezett formában hangsúlyozza ezt: a kapitalista fejlődés bonyolult, soktényezős folyamatának rendkívül leegyszerűsített, egyetlen tényező önmozgására redukált sémáját vázolja fel. E koncepció szerint, ha bárhol, bármilyen méretű kisáruterelés létrejön, akkor abból — bizonyos kedvező nem-gazdasági feltételek megléte esetén — spontán módon kifejlődik a modern nagyipari kapitalizmus.

² Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique. Aix-en-Provence 1962. Vol. II Paris—La Haye. 1965. 365—484. I. Rural Industries and Artisans. E tárgykörben a következő előadások hangzottak el: V. K. Yatsounsky: Formation en Russie de la grande industrie textile sur la base de la production rurale (365—376. l.). — H. Kellenbenz: Ländliches Gewerbe und bäuerliches Unternehmertum in Westeuropa vom Spätmittelalter bis ins 18. Jahrhundert (377—427. l.). — J. D. Chambers: The Rural Domestic Industries during the Period of Transition to the Factory System, with Special Reference to the Midland Counties of England (429—455. l.). — H. Ótsuka: The Market Structure of Rural Industry in the Early Stages of the Development of Modern Capitalism (457—472. l.). — A. Klíma: The Domestic Industry and the Putting-out System (Verlag-System) in the Period of Transition from Feudalism to Capitalism (477—481. l.). — B. F. Hoselitz: Rural Industries in Developing Countries: Contrasts and Similarities with the West (483—484. l.).

Olesó érv lenne ezzel szemben arra hivatkozni, hogy már az ókorban és a keleti társadalmakban is volt fejlett ipari kisárutermelés, mégsem szült kapitalizmust. Számos példát hozhatnánk fel az európai falusi textilipar történetéből is: Franciaország egyes vidékeit, vagy az észak-angliai, yorkshirei széles posztó-ipart, amely évszázadokig megmaradt a kisárutermelés keretei között, anélkül, hogy a tőkés szervezeti és termelési formák spontánul kialakultak volna benne. De a mai elmaradott országok esete is bizonyítja, hogy a gazdasági növekedés megindulása, az egyszerű újratermelésről a bővített újratermelésre való áttérés nem spontán és automatikus folyamat. Csak bizonyos gazdasági és nem gazdasági feltételek együttes megléte, sokféle ok és tényező kumulatív hatása teszi lehetővé a tradicionális gazdaság — korlátozott termelési függvény határai között mozgó — körforgásából, a stagnálás, vagy a lassú, a népszaporodással lépést nem tartó növekedés állapotából való kitörést, a tartós és gyors növekedésbe való átmenetet, ami a modern ipari kapitalizmus egyik legjellemzőbb sajátja.

Ebben az összefüggésben a falusi ipart nem tekinthetjük a tőkés fejlődés kiindulópontjának, szülőanyjának és motorjának, hanem a falusi ipar egyes ágaiban — elsősorban a textiliparban — végbemenő tőkés fejlődés inkább okozatnak, másodlagos jelenségnek tűnik. Divatos közgazdasági terminussal élve: nem autonóm, hanem *indukált* folyamattal van dolgunk. Ez nem jelenti a falusi ipar fontos szerepének tagadását a korai kapitalista iparfejlődésben. Csupán annyit jelent, hogy ezt a szerepet csak bizonyos feltételek megvalósulása esetén tölthette be, s a falusi ipar fellendülése és tőkés fejlődése mögött a kapitalizmus kialakulásának elsődlegesebb okait és jelenségeit kell keresnünk. A vitában gyakran használt képpel élve: előbb meg kellett termékenyülnie, hogy szülhesse a kapitalizmust. A megtermékenyítő csírák a gazdaság más szektoraiból érkeztek, s indukáló tényezőknek is nevezhetnénk őket. Három ilyen *indukáló tényezőt* szeretnénk kiemelni, amelyeknek jelenléte és elsődleges volta csaknem mindenütt forrás- és ténytyszerűen kimutatható, ahol a XIV. és XIX. század között a falusi textilipar tőkés szervezete kiemelkedő jelentőségre tett szert:

1. A kereskedelmi tőke elsődleges és gyors felhalmozódása a nemzetközi áruforgalomban.

2. A tőkés viszonyok kialakulása a középkori városgazdaság, a városi céhes ipar keretei között. Ez a folyamat Itáliában és Németalföldön a XIII., Angliában és Dél-Németországban a XIV. századtól, Közép-Európa iparvidékén a XV—XVI. században, Bulgáriában viszont csak a XVIII—XIX. század fordulóján táján ment végbe, de mindenütt megelőzte — és kezdeményezte — a falusi ipari árutermelés fellendülését, kiterjedését és tőkés megszervezését.

3. Széles, gyorsan és folyamatosan bővülő exportpiacok megnyílása, amelyek tartósan növekvő, elasztikus keresletükkel ösztönözték az ipari árutermelés korai kapitalista formáinak kialakulását és kiterjedését.

És végül egy fontos körülmény, amely azonban nem tekinthető indukáló tényezőnek, csupán olyan feltételnek, amely lehetővé tette és megkönnyítette a falusi ipar fejlődését: az agrárviszonyok kedvező állapota. Mit értünk ezen? A feudális viszonyok teljes vagy részleges felbomlását (mint Nyugat-Európában), vagy a függőség lazább formáit, amelyek lehetővé tették a paraszti tömegek szabad mozgását, az ipari tevékenységek felé áramlását (mint Bulgáriában a Balkán és a Rhodope hegység falvaiban, vagy Oroszország központi nemfeketeföldes és északi kormányzóságában, ahol az obrok — a feudális járadék pénzformája — volt túlsúlyban a barsesinával, a robotjáradékkal szemben). A mező-

gazdasági ártermelés bizonyos minimumát, helyi és regionális piaci körzetek kialakulását.

A falusi ipar akkor tesz szert jelentőségre, akkor kapcsolódik be a kialakuló tőkés gazdaság áramlatába, midőn a városi iparban végbemenő tőkés iparfejlődés ütemében lassúnak, volumenében pedig kicsinynek mutatkozik a táguló világgpiac kereskedelmi szükségleteihez képest. A tőkés termelési, felvásárlási és értékesítési szervezet ekkor áttöri a városok falait, kiterjeszkedik a vidékre is. Ahol van már falusi ipar, azt bekapcsolja a tőkés felvásárlás vagy a szétszórt manufaktúra szervezetébe, ahol nincs, ott munka- és jövedelemkínálattal maga hozza létre és szervezi meg azt. Miután a falusi ipar egyszer már bekapcsolódott a tőkés viszonyokba, természetesen maga is részt vesz azok folyamatos újratermelésében, kibővítésében. Ekkor már a falusi ipar keretei között is számtalanszor megismétlődik a tőkés vállalkozó kiemelkedésének folyamata, nemcsak Oroszországban, hanem Angliában, Csehországban vagy Bulgáriában is. Bizonyos feltételek megléte, a kapitalista környezet minimuma, a fejlett ártermelés és áruforgalom, a széles belső vagy külső piaci kereslet ösztönzése kell ahhoz, hogy a falusi kisártermelés valóban folyamatosan, napról-napra szülje a kapitalizmust. Azt hiszem így értendő Lenin sokat idézett mondata. Lenin a kusztáripart és az abban kialakuló kapitalista viszonyokat a jobbágyreform utáni időszakban, a már uralkodóvá vált tőkés termelési viszonyok keretei között elemzi.³

A fentiekben felvázolt folyamat az angol textilipar különböző ágaiban többször is megismétlődött, különböző időben és helyeken. Ugyanez ment végbe a közép-európai lenvászonipar területén, Szászországban, Lausitzban, Sziléziában és Csehországban. A XV—XVII. század folyamán a német kereskedőtöke a városi céhes ipart szervezte meg — az ún. Zunftverkauf formájában — főleg a tengerentúli exportpiacok folyamatos áruellátására. A harmincéves háborúban azonban a városi ipar elpusztult, s így került sor a XVII. század második felében és a XVIII. században a falusi ipar tőkés megszerzésére, amely részben magának a falusi iparüzésnek a létrehozását is jelentette olyan területen, ahol az agrárviszonyokban rejlő kedvező feltételek megvoltak.⁴ Külső kereslet — a török birodalom széles piaca és a török hadsereg igénye — volt az ösztönzője a bulgár posztóipar XIX. századi fellendülésének is, s a falusi ipart itt szintén a városi posztóiparból kinőtt vállalkozók (az abadzsi-basik) szervezték meg.⁵

Az európai összehasonlítás tükrében az orosz iparfejlődés valóban sajátos, egyedi vonásokat mutat — ebben egyet kell értenünk Berend T. Ivánnal, valamint e sajátosságok okaira vonatkozó fejtegetéseivel is. De még itt is számos példát hozhatnánk fel annak demonstrálására, hogy a kusztár-ipar jelentős

³ B. F. Porsnyev: Feodalizm i narodnue maszszü. Moszkva, 1964. 192. l.

⁴ G. Aubin—A. Kunze: Leinernerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteleuropa zur Zeit der Zunftkäufe. Stuttgart 1940. — A. Klüna: Zur Frage des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus in der Industrieproduktion in Mitteleuropa (vom 16. bis 18. Jh.). Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und West-Europa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Berlin, 1960. 103—124. l.

⁵ I. Iwantschoff: Primitive Formen des Gewerbebetriebs in Bulgarien. Leipzig, 1896. — Sz. Sztoneff: Das Gewerbewesen und die Gewerbepolitik in Bulgarien. Rutschuk. 1901. — N. Todorov: La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l'Empire Ottoman au cours de la première moitié du XIXe siècle. Études historiques. Sofia, 1960. 221—251. l. — Hasonló volt a helyzet a XVIII. század legjelentősebb görög falusi iparában, a festett pamutfonál-készítésben. (N. G. Svoronos: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris, 1956).

részében nem a háziipar felbomlásából spontánul kinőtt, hanem másodlagos, indukált jelenség volt.⁶

Mi volt tehát a falusi ipar szerepe a tőkés iparfejlődés kezdeti, ipari forradalom előtti szakaszában? Az, hogy a tőkefelhalmozás és a technika adott, viszonylag alacsony szintjén lehetővé tette a termelésnek a világgpiaci kereslet növekedésével lépést tartó, viszonylag gyors bővítését, a volumen jelentős megnövelését, sőt bizonyos mértékig a termelékenység emelését is, nagyobb állótőkebefektetés nélkül. Ezzel elősegítette a kereskedelmi és ipari tőke felhalmozásának meggyorsulását is. Ezt a funkcióját azonban csak bizonyos feltételek mellett és bizonyos határokig töltheti be. Az angol textiliparban — vagy legalábbis annak egyik fontos ágában, a pamutfonásban — a falusi ipar a XVIII. század közepén már láthatóan kimerítette fejlődési lehetőségeit: nem nyújtott lehetőséget a termelés további bővítésére, az export-piacok gyorsan növekvő igényeinek ellátására, a relatív munkaerőhiány és az emelkedő marginális költségek miatt. A megoldást állótőke nagyarányú befektetése, tőkeigényes és munkaerőmegtakarító újítások bevezetése, vagyis a gépesítés, az ipari forradalom jelentette.⁷ Ez azonban még Angliában sem következett spontánul és automatikusan a falusi textilipar fejlődéséből, mert lényeges feltételei és tényezői egyéb gazdasági és nem-gazdasági szektorokban jöttek létre.

Magyarországon a falusi textilipar széles és gyors kapitalizálódásának mind általános feltételei, mind közvetlen indukáló tényezői csökevényesen voltak kifejlődve — az európai falusi ipar és textilmanufaktúra vezető vidékeihez képest — vagy éppen hiányoztak (mint pl. a széles exportpiac, vagy a gyorsan növekvő belső kereslet). Tolnai adatai arra mutatnak, hogy az 1840-es évek magyarországi falusi textilipara túlnyomórészt még a kapitalizálódás és a kereskedelmi tőke behatolásának alsóbb fokain állott.⁸

Úgy vélem, hogy indokolt megkülönböztetnünk a falusi ipar és általában a terjeszkedő ipari kisárutermelés szerepét a nyugati országok ipari forradalom előtti gazdaságában és a XIX. századi kelet-európai országokban, ahol a nehézkesen kibontakozó ipari forradalommal párhuzamosan a kisárutermelés felvirágzásának vagyunk tanui. A falusi kisárutermelés szívós továbbélése és elburjánzása itt elsősorban annak a jele, hogy a gyors és átfogó iparosodás lényeges belső feltételei és tényezői hiányoznak.⁹ Jele annak, hogy az alacsony reáljövedelmi szint következtében kis felvevőképességű, fejletlen, vagy éppen a külföldi konkurrencia kizárásával monopolizált belső piac nem nyújt elegendő indítékot; a belső tőkefelhalmozás alacsony szintje, a beruházás számos intézményes és társadalmi korlátja pedig lehetőséget a termelésnek a korszerű gépi technika és gyári szervezet alapján való bővítésére, a termelékenység ugrásszerű emelkedésére. A falusi ipar virágzása tehát a korai, ipari forradalom előtti kapitalizmusban az ipari növekedés és tőkés fejlődés egyik fontos részjelensége, a gépi nagyipar időszakában — a XIX. században — viszont a növekedési tényezők hiányának vagy elégtelenségének szimptomája.

⁶ *M. Tugan-Baranowsky*: Geschichte der russischen Fabrik. Berlin. 1900. 57—62, 253—318. l. — *P. I. Ljascsenko*: Isztorija narodnogo hozjajsztva SzSzsR. Tom. II. Kapitalizm. Moszkva. 1956. 93—97. l.

⁷ *Chambers*: i. m. 438—442. l.

⁸ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 364—366. l.

⁹ *W. Kula*: Some Observations on the Industrial Revolution in Eastern European Countries. Ergon. Vol. I. 1958. 239—248. l.

2.

Tolnai György koncepciójának egyik fő tartópillére az a tétel, hogy a falusi ipar és a textilipar a magyarországi tőkés iparfejlődésben potenciálisan ugyanazt a szerepet játszotta, mint a nyugat-erőpai országokban, elsősorban Angliában; ennek következtében az 1840-es években nálunk is adva volt az iparosodás angol típusú klasszikus útja, a „belső erőkre” épülő „önálló tőkés fejlődés” lehetősége. „Ha van tömegüretekben folyó paraszti kisárutermelés, s vannak tőkés textilüzemek, miért nem hasonló a magyarországi iparfejlődés az ugyanezen előzményekkel induló angliaihoz, vagyis az önálló tőkés fejlődés klasszikus példájához?” Az alábbiakban erre a kérdésre kísérlek meg válaszolni e cikk szűkre szabott keretei között, s érveket felhozni álláspontom mellett, amely szerint: 1. Magyarország az angliaitól lényegesen eltérő úton, különböző fejlettségi szinten, más gazdasági és társadalmi struktúrával érkezett el az ipari forradalom küszöbére, ennek következtében a modern iparosodásnak is más útjai és lehetőségei voltak számára adva. 2. A falusi ipar és a textilipar nemzetgazdasági viszonylatai és kapcsolatai lényegesen mások voltak Magyarországon, mint Angliában, ennek következtében az iparosodásban aligha játszhatta ugyanazt a szerepet, nem válhatott a tőkés gazdasági növekedés vezető szektorává. 3. A komplex folyamatot egyetlen — bár kétségkívül igen fontos — tényező spontán önmozgására leegyszerűsítő „parasztipari” vagy „textilipari” szemlélettel magát az angol tőkés fejlődést és iparosodást sem lehet megérteni és kielégítően megmagyarázni.

Tolnai György szerint az ipari forradalom küszöbére érkezett két ország — az 1770-es évek Angliája és az 1840-es évek Magyarországa — között csak bizonyos mennyiségi, nagyságrendi különbségek állottak fenn az iparosodás feltételeit és tényezőit illetően. Ha a rendelkezésünkre álló egykorú statisztikai anyag alapján összevetjük a gazdasági fejlettség és struktúra fontosabb mennyiségi mutatóit, akkor — úgy vélem, joggal — felmerül a kérdés, hogy a nagyságrendi különbségek mögött nem rejlenek-e minőségileg eltérő struktúrák, fejlődési adottságok és lehetőségek. Vajon a termelőerők állapotában, a növekedési tényezők fejlettségi szintjében, az iparosodás gazdasági és társadalmi feltételeinek érettségi fokában nem voltak-e olyan lényeges minőségi különbségek, amelyek eleve az iparfejlődés eltérő útjait nyitották meg, függetlenül olyan — kétségkívül igen fontos — kedvező politikai feltételek meglététől vagy hiányától, mint a nemzeti-állami függetlenség?

Az utóbbi évtizedek közgazdasági és gazdaságtörténeti kutatásai kimutatták, hogy milyen szoros korreláció áll fenn egyrészt bizonyos mennyiségi ismérvek adott szintje, másrészt a gazdasági struktúrák szerkezete, átalakulási képessége és növekedési rugalmassága között. Minden gazdasági fejlődés, strukturális változás, egyik rendszerből a másikba való átmenet egyik alapfeltétele a gazdasági élet mennyiségi változóinak tartós növekedése. Különösen nagy jelentősége van bizonyos hosszú-távú, szekuláris folyamatoknak a tradicionális gazdaságból (a jelen esetekben annak feudális formájából) a tőkés ipari gazdaságba való átmenet szempontjából. Ebben a vonatkozásban egyaránt fontos az összefolyamatot alkotó részfolyamatok tartama, iránya, növekedési üteme és strukturális összefüggése. A klasszikusnak tekintett angol és a magyar fejlődés közötti különbséget — amelyet egyébként történeti irodalmunk már sokoldalúan bemutatott — most erről az oldalról szeretném megközelíteni.

Tolnai koncepciója szerint Magyarország a tőkés fejlődés ugyanazon útján kullogott — bizonyos kedvezőtlen nem-gazdasági körülmények folytán — megkésve és lassan Anglia után, s útjuk csak 1848-ban vált szét. Az utóbbi évtized gazdaságtörténeti kutatásainak közismert eredményei viszont aligha hagyhatnak kétséget aziránt, hogy az utak már évszázadokkal előbb végérvényesen szétágaztak.¹⁰ Angliában az ipari forradalmat mintegy 400 éves — a nagyipari kapitalizmus viszonyaihoz képest lassúütemű, de a tradicionális gazdaság stagnálásához képest gyors — tartós növekedés előzte meg. Ezt egyaránt nevezhetnénk „merkantil”, „preindusztriális” vagy „korai kapitalista növekedésnek” — vagy éppen mind a háromnak egyszerre — aszerint, hogy melyik alapvető tényezőjét kívánjuk hangsúlyozni: a világkereskedelmi szintre növekvő áruforgalom és a kereskedelmi tőke vezetőszerepét, a hagyományos technikát, vagy a termelés és forgalom tőkés szervezetének egyszerűbb formáit. Ebben a növekedésben a tőkés gazdaság korai formái, a világkereskedelem fejlődése és az eredeti tőkefelhalmozás különböző mozzanatai egyaránt szerepet játszottak. A növekedés még a régi termelőmód keretei között indult meg a XIV. század második felében, de a feudális viszonyok a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt felbomlottak már a kezdeti szakaszban, s a XVI. századi Angliában már a tőkés viszonyokat tekinthetjük túlnyomónak és uralkodónak a termelés és forgalom alapvető ágaiban. A preindusztriális növekedés görbéje Angliában sem mentes hullámzásoktól, hosszabb-rövidebb pihenőktől, de más nyugat-európai országokkal összehasonlítva szembetűnő az angol fejlődés szívós folyamatossága és tartós lendülete. Az ipari forradalom előfeltételei Angliában jóval tartósabban érthettek, mint bármely más országban.¹¹ Az ebből az időből származó első számszerű becslések az angol nemzeti vagyonról és nemzeti jövedelemről egy viszonylag gazdag társadalmat mutatnak, amelyben a reáljövedelem szintje lényegesen felülmúlta a XIX. századi kelet-európai társadalmakét és a mai fejlődésben elmaradt országokét, ágazati megoszlása és társadalmi elosztása pedig egyenletesebb volt mint a 200 évvel későbbi Magyarországon vagy Oroszországon.¹²

A XVIII. századnak az ipari forradalmat megelőző évtizedeiben az angol növekedés fokozatosan gyorsuló tendenciát mutatott, s az 1770—1780-as években ugrásszerű lendülettel áttért a nagyipari kapitalizmusra jellemző, 20% körüli évi átlagos növekedési rátára.

¹⁰ E. Niederhauser: Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung. *Studia Slavica* 1958. 3—4. sz. 359—371. l. — Pách Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15—17. században. Bpest. 1963. — L. Makkai: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jh. *Studia Historica* 53. Bpest. 1963. 27—46. l. — J. Szűcs: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jh. Uo. 97—164. l. — A kelet-európai országok feudalizmus-kori fejlődésének sajátosságairól. *Történelmi Szemle* 1959. 3—4. sz. 467—482. l.

¹¹ Anglia gazdasági fejlődéséről az ipari forradalom előtt ld. E. Lipson: *The Economic History of England*. Vol. I—III. — M. Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. London. 1950⁴. — Hankiss Elemér—Makkai László: *Anglia az újkor küszöbén*. Bpest. 1965. — P. Deane—W. A. Cole: *British Economic Growth 1688—1959. Trends and Structure*. Cambridge. 1962. — F. Crouzet: *Angleterre et France au 18e siècle*. *Annales* 1966. 21/2. sz. 254—291. l.

¹² Gregory King 1688-ban 8—9 fontra becsülte az egy főre eső nemzeti jövedelmet, ami mai vásárlóértékben kb. 50 fontnak felel meg. *Two Tractats by Gregory King*. Ed. by G. E. Barnett. Baltimore. 1936. — P. Deane: *The Implications of Early National Income Estimates for the Measurement of Longterm Economic Growth in the United Kingdom*. *Economic Development and Cultural Change* IV., 1955. nov. 3—38. l. — Deane—Cole: i. m. 1—4. l.

1. táblázat. A XVIII századi növekedés mutatói Angliában¹³

	1. Indexek (1700 = 100)				2. Évi átlagos növekedési ráták százalékban	
	1700	1750	1770	1800	1700—1770	1770—1800
Export (változatlan áron)	100	218	293	521	1,55	1,94
Export-iparok	100	176	256	544	1,35	2,55
Hazai piacra dolgozó iparok	100	107	114	152	0,19	0,95
Egész ipar és kereskedelem	100	148	199	387	0,99	2,27
Mezőgazdaság	100	111	117	143	0,22	0,65
Nemzeti össztermék (nemzeti jövedelem)						
Egész	100	125	144	251	0,52	1,86
1 főre eső	100	119	119	160	0,25	0,94

Mint a táblázat adataiból látható, a preindusziális növekedés vezető szektorai a külkereskedelem és az exportpiacokra dolgozó iparok (köztük elsősorban a textilipar). De az angol növekedés legjellemzőbb sajátja éppen az volt, hogy nem korlátozódott néhány elszigetelt szektorra, vagy a szektorok szűk csoportjára, hanem lendülete — változó ütemben — magával sodorta a gazdaság jelentős részét.

A preindusziális növekedés tartósságát, ütemét és eredményeit illetően Franciaország is jelentősen elmaradt Anglia mögött, méginkább Közép- és Kelet-Európa országai. Ebből a szempontból az utóbbiak két nagy csoportba oszthatók. Az egyikbe a Habsburg Birodalom osztrák és cseh tartományait, Poroszországot, Szászországot és Oroszországot sorolhatjuk. Ezekben az országokban az abszolutizmus gazdaságpolitikája következtében a XVII. század második felében, illetve a XVIII. század elején az autochthonnak és spontánnak nevezhető — vagyis elsődlegesen gazdasági tényezőktől kiváltott — angol fejlődéstől eltérő jellegű növekedési és iparosodási folyamat bontakozott ki a politikai hatalom kezdeményezésére, a mezőgazdaságban még fennálló feudális viszonyok között. A termelési tényezők csekély kínálata vagy éppen hiánya, a növekedési tényezők fejletlen állapota miatt a túlnyomóan politikailag motivált állami döntések és az állami anyagi erőforrások alapvető szerepet játszottak ennek a folyamatnak a beindításában és fenntartásában, amely korántsem járt mindenütt azonos eredményekkel.

A kelet-európai országok másik csoportjában — ezek közé tartozott Magyarország, Lengyelország és a Balkán — ilyen államilag kezdeményezett és fenntartott növekedésre és iparosodásra a XVIII. század folyamán nem került sor, s csak a XIX. században indult meg az első csoporténál lassúbb, nehézkesebb, a gazdasági élet egyes szektoraira korlátozódó, viszonylag kis sodrású növekedési folyamat, amely természetesen már csak a rendelkezésre álló rövid idő miatt sem tudta az „önálló” tőkés iparfejlődéshez szükséges strukturális változásokat létrehozni, s a minimális belső erőket és feltételeket megérinteni.¹⁴

¹³ Deane—Cole: i. m. 44, 78. l. (13. és 19. tábla) adatai alapján.

¹⁴ Niederhauser Emil: A polgári átalakulás problémái Kelet- és Délkelet-Európában. Világtörténet 9—10. sz. 1966. 39—64. l.

A megelőző történeti fejlődés korán szétágazó útjai, a hosszútávú gazdasági és társadalmi folyamatok tekintetében fennálló alapvető eltérések tükröződnek azokban — a mai elemzés számára is megragadható — mennyiségi mutatókban, amelyek Anglia és Magyarország fejlettségi szintjét jelzik az ipari forradalom előestéjén, az 1770-es illetve az 1840-es években (lásd a 2. és 3. táblázatot).¹⁵

A kvantitatív összehasonlítás számára kétségkívül igen kevés és egyenetlen értékű információanyag áll rendelkezésünkre. Különösen a nemzeti jövedelemre, a mezőgazdasági és ipari össztermékre vonatkozó adatok esetében kell számolnunk jelentős hibaszázalékokkal. Az egykorú becsléseken alapuló utólagos számítások természetesen nem tarthatnak igényt a XX. századi nemzeti jövedelmi adatok pontossági fokára, s a becslésekben rejlő pontatlanságot még növelhetik az összehasonlítás érdekében szükségessé vált átszámítások. Hozzávetőlegesen azonban mégis képet nyújtanak az egyes országok között a jövedelmi szint és a gazdasági szerkezet tekintetében fennálló különbségekről.

Az ipari forradalom küszöbén az egy főre eső nemzeti jövedelmi szint Magyarországon kb. egyötöde volt az angliainak, az egy főre eső netto ipari termelés pedig alig valamivel több mint egy tizede. Az ipari forradalom előtti Anglia egy főre eső nemzeti jövedelmi szintjét Magyarország csak 1900 és 1913 között érte el, ha azonban figyelembe vesszük az időközben bekövetkezett pénzürték és árváltozásokat, akkor kiderül, hogy a valóságban még 1913-ban is elmaradt tőle.

¹⁵ Az angol adatok *G. King* (ld. a 12. jegyz.) és *A. Young* (*Political Arithmetic*. London, 1779. Part II.) egykorú becslésin alapulnak. King némiképp alábecsüli, Young pedig túlbecsüli a mezőgazdasági termelés értékét (*Deane*: i. m. és *Deane—Cole*: i. m. 155—158. l., továbbá *B. R. Mitchell*: *Abstract of British Historical Statistics*. Cambridge, 1962). — A francia nemzeti össztermékre ld. *F. Perroux*: *Prise de vue sur la croissance de l'économie française, 1780—1950*. *Income and Wealth*. Series V. London, 1955. 61. l. *Marczewski* számításai szerint az ipar részese-dési aránya 32%, a mezőgazdaságé 52% volt az 1780-as évek átlagában, az egy főre eső mezőgazdasági termék pedig 35, az ipari termék 22 forint. (*The Take-off Hypothesis and French Experience*. *The Economics of Take-off into Sustained Growth*. Ed. by W. W. Rostow. London, 1963. 120. l.) — A magyarországi és ausztriai nemzeti jövedelmi (helyesebben nemzeti össztermék) adatokat a „Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie” 1840—44-es kötetei alapján számítottam, kiegészítve ill. korrigálva *J. Hain*: *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*. II. Wien, 1853, *Kautz Gyula*: *Az ausztriai birodalom statisztikája*, Pest 1855, és *K. Czernig*: *Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie*. Wien 1861, alapján. 1850-re és 1870-re *Hanák Péter* (*Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency? Austrian History Yearbook*. Vol. III. Part 1. 1967. 270—272. l.), 1867 körülre pedig *Berend T. Iván* és *Ránki György* (*Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914*. *Tört. Szemle* 1966. 2. sz. 188—190. l.) közöl nemzeti jövedelem számítását. A különböző számítások a következő értékeket eredményezték:

Nemzeti jövedelem Magyarországon (millió forintban)

	1840—1844 (Katus)	1850 (Hanák)	1867 (Berend- Ránki)	1870 (Hanák)	1864-1866 (Katus)
Mezőgazdaság	330	335	525	400	560
Ipar, bányászat	65	48	100	90	90
Kereskedelem, szállítás	30	27	40	40	50
Összesen	425	410	665	530	700

2. táblázat. Az egy főre eső nemzeti jövedelem (nemzeti termék) összege és ágazati megoszlása

a) Egy lakosra eső jövedelem forintban

	A n g l i a		Franciaország	Magyarország	Ausztria
	1688	1770	1789	1840—1844	1840—1844
Mezőgazdaság	35	83	43	24,1	23,6
Ipar, bányászat	18	43	16	4,7	13,2
Kereskedelem, szállítás	10	24	11	2,2	4,1
Összesen	63	150	70	31	41

b) Százalékos megoszlás

	A n g l i a		Franciaország	Magyarország	Ausztria
	1688	1770	1789	1840—1844	1840—1844
Mezőgazdaság	55,6	55,2	61,5	78	57
Ipar, bányászat	28,3	28,7	23	15	33
Kereskedelem, szállítás	16,1	16,1	15,5	7	10

3. táblázat. A gazdasági fejlettség egyéb mutatói

Egy lakosra eső	Anglia 1770 körül	Ausztria 1840—1844	Magyarország 1840—1844
Széntermelés, kg	750	230	6 (1913 : 485)
Nyersvastermelés, kg	1764: 4 1788: 7	5	3
Exportérték, forint	14	7	5

Mivel — matematikai függvények formájában is kifejezhető — összefüggések, szoros korrelációk állnak fenn egyrésről az egy főre eső nemzeti jövedelem nagysága és növekedési üteme, másrésről az egész gazdaság ágazati struktúrája, a megtakarítások rátája és abszolút szintje, valamint a fogyasztás szintje, összetétele és várható alakulása között,¹⁶ a jövedelmi adatok összehasonlítása útján következtethetünk a két ország gazdasági szerkezetében, a tőkekepződésben és a belső piac fejlettségi szintjében fennálló lényeges különbségekre.

A gazdasági szintkülönbségeknél is nagyobb jelentősége volt a két ország társadalmi szerkezetében, termelési viszonyaiban mutatkozó eltéréseknek.

¹⁶ 38 ország statisztikai adatai alapján végzett regresszió számítások igen szoros pozitív korrelációt (korrelációs index: 0,963) mutattak ki a jövedelmi szint és a gazdaság ágazati struktúrája között. „A nemzeti jövedelem szintjének különbségei önmagukban a teljes ipari termelés országok közötti eltéréseinek mintegy 70 százalékát magyarázzák meg.” *H. B. Chenery*: Az ipari növekedés alkata. A gazdasági fejlődés feltételei. Bpest. 1963. 367—397. l. (idézet: 387. l.). — A megtakarítási arányra „Capital Formation and Economic Growth”. Princeton. 1955. — A fogyasztási szintre és a fogyasztási hajlandóság alakulására *J. M. Keynes*: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Bpest. 1965. 72—153. l. — *A. H. Hansen*: Útmutató Keyneshez. Bpest. 1965. 71—133. l.

Magyarországon az 1840-es években mezőgazdaságból élt a lakosságnak több mint 80 százaléka. Angliában ez az arány a XVIII. század közepén 60—70 százalék között volt, de 1801-re 36 százalékra süllyedt az agrárlakosság arányszáma. Angliában 1750-ben a lakosság 15, 1800-ban 25 százaléka élt 5000-nél nagyobb lélekszámú városokban, Magyarországon 1846-ban mintegy 6—7 százaléka.¹⁷ Az angol ipari forradalom már több mint egy évszázada uralkodó tőkés termelési viszonyok mellett került napirendre. Az egykorú közgazdász és statisztikus, Gregory King már 1688-ban egy viszonylag fejlett polgári társadalom képét vázolja fel, amelyben bérből és fizetésből élt a lakosság 39%-a, profitból, kamatból és egyéb polgári jövedelmekből 34%-a, s különféle járadékokból csak 27%-a.¹⁸

4. táblázat. A társadalom rétegződése és a jövedelmek eloszlása Angliában 1688-ban

	Az összlakosság %-ában	A jövedelmek %-ában
Nemesség, papság	3,8	14,0
Tisztviselők, értelmiség	4,0	10,0
Kereskedők, iparosok	8,9	15,2
Farmerek, freeholderek	31,5	39,0
Cottagerek, pauperek	23,6	4,9
Munkások, szolgák, tengerészek	25,9	14,8

Az angol polgári társadalom szerkezete, mobilitása, nyitottsága, értékrendszere, magatartási normái, képzettségi szintje és intézményei a kontinens valamennyi társadalmánál lényegesen kedvezőbbek voltak a tőkés gazdasági fejlődés szempontjából, s így adva voltak mindazon feltételek, amelyek lehetővé tették, hogy a XVIII. századi angol társadalom viszonylag gyorsan és pozitíven reagáljon a növekedés gazdasági ösztönzőire.¹⁹

Az 1840-es évek Magyarországa — a XVII. sz. végének vagy a XVIII. sz. közepének Angliájával szemben — a tradicionális agrártársadalom tipikus képét mutatja, a feudális termelési viszonyok uralmával, alacsony reáljövedelmi szinttel, lassú növekedéssel, csekély növekedési képességgel.

A modern iparosodás feltételeinek és útjainak összehasonlító tipológiai vizsgálata rámutatott arra, hogy milyen döntő jelentőségű ebből a szempontból egy ország fejlettségének — vagy ha tetszik: elmaradottságának — foka az ipari forradalom küszöbén.²⁰ Az ezen a téren mutatkozó különbségek — kül-

¹⁷ Deane—Cole: i. m. 137, 142. l. — „The Cambridge Economic History of Europe”. Vol. VI. Part I. 284. l. — Magyarországra: „Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie 1845—46.”

¹⁸ Ld. a 13. sz. jegyzetet. — 1846-ban a magyar társadalom 90%-a volt nemes és pap, a nem nemes férfilakosság pedig a következő arányban oszlott meg: értelmiség 2,10%, iparos és kereskedő 120%, telkes jobbágy 290%, zsellér 430%, szolga 9,10%. (Fényes Elek: Magyarország leírása. I. Pest. 1847, 23, 41—50, 71. l.)

¹⁹ D. S. Landes: Technological Change and Development in Western Europe. 1750—1914. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VI. Part I. Cambridge. 1965. 298—304. l. — Crouzet: i. m.—B. F. Hoselitz: Entrepreneurship and Capital Formation in France and Britain since 1770. Capital Formation and Economic Growth. Princeton. 1955. 291—337. l.

²⁰ A. Gerschenkron: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Mass. 1962, és Typology of Industrial Development as a Tool of Analysis. Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique. 1962. Vol. II. 487—505. l. — S. Clemhout: Types of Industrialisation and their Forecasting Value. U.o. 507—528. l.

csönhatásban olyan más, exogénnek tekinthető tényezőkkel, mint az ország nagysága, természeti erőforrásokkal való ellátottsága, a külső piacok terjedelme és bővülési lehetőségei, a földrajzi helyzetből adódó komparatív előnyök, továbbá a társadalom szerkezete és tudati viszonyai — meghatározzák a tőkés nagyipari fejlődés útját és lehetőségeit. Visszatérve Tolnai György idézett kérdésére, úgy vélem, hogy már csak a gazdasági előzmények, adottságok és feltételek különbözősége miatt sem hasonló és nem is lehetett hasonló a magyarországi tőkés iparfejlődés az angliaihoz, függetlenül a politikai feltételek kedvező vagy kedvezőtlen alakulásától.

„Az első ipari forradalmat nem tekinthetjük egyetlen forradalomnak, hanem a gazdasági tevékenység tradicionális rendszerében végbement forradalmak galaxisának, amelyek mindegyike az okok független együtteséből eredt, de egymással kölcsönösen együttműködve olyan kumulatív hatást hoztak létre, amelynek okait igen nehéz egyenként szétválasztani” — írja az angol ipari forradalom egyik legújabb történetírója.²¹

Melyek azok az angol gazdaság egészében végbement forradalmi átalakulások, amelyeknek kumulatív hatásaként jött létre a XIX. századi angol tőkés ipargazdaság, s amelyeknek nyomaival egyáltalán nem, vagy csak elvétve találkozhattunk az 1840-es évek magyar gazdaságában? Mindenekelőtt a gazdaság nem-ipari szektorainak átalakulása, amelyet az angol gazdaságtörténészek mezőgazdasági, szállítási és kereskedelmi forradalomnak neveznek, s ehhez hozzávehetjük a XVIII. század második felében kibontakozó demográfiai forradalmat. Ezekkel kapcsolatban négy olyan mozzanatot szeretnék kiemelni, amelyek terén a két ország között fennálló különbségek meghatározó jelentőségűek további iparfejlődésük útja szempontjából. Ezek a mezőgazdaság termelési viszonyai és termelékenysége, az infrastruktúra állapota, a piacok helyzete és a tőkefelhalmozás színvonala.

Történeti példák azt mutatják, hogy a mezőgazdasági forradalom, a mezőgazdaság termelési és tulajdonviszonyainak, termelési szerkezetének átalakulása és termelékenységének emelkedése a sikeres ipari forradalom, a tartós és gyors növekedés egyik fontos és szükséges előfeltétele. Az angol mezőgazdaság a XVIII. század végére túlnyomórészt tőkés üzemmé szerveződött, s az agrotechnikai újítások sorozata révén termelékenységét olyan magas szintre emelte, amelyet a magyar mezőgazdaság csak a XIX—XX. század fordulóján ért el. A mezőgazdasági forradalom lehetővé tette a munkaerő nagyarányú szektorális és regionális átrétegződését, a gyorsan növekvő városi és ipari népesség élelmiszerellátását, hozzájárult a fejenkénti átlagjövedelem növekedéséhez, vásárlóképes keresletet hozott létre az iparcikkek számára, s jelentős mértékben

²¹ P. Deane: *The First Industrial Revolution*. Cambridge. 1965. 84. l. — Az angol ipari forradalomra Deane már idézett művein kívül elsősorban még a következő munkákat használtam: T. S. Ashton: *The Industrial Revolution. 1760—1800*. London. 1948; és *An Economic History of England. The 18th Century*. London. 1955. — P. Mantoux: *La Révolution industrielle au XVIIIe siècle*. Paris. 1959. — L. S. Presnell (ed.): *Studies in the Industrial Revolution*. London. 1960. — A. D. Gayer—W. W. Rostow—A. Jacobson Schwartz: *The Growth and Fluctuation of the British Economy 1790—1850. An Historical, Statistical and Theoretical Study of Britain's Economic Development*. Vol. I—II. Oxford. 1953. — *The Industrial Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change*. Ed. by H. J. Habakkuk, M. Postan. Cambridge. 1965. *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VI. Part I—II. — E. J. Hobsbawm: *A forradalmak kora (1789—1848)*. Bpest. 1964. — W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge. 1960. — „The Economics of Take-off into Sustained Growth”. Ed. by W. W. Rostow. London. 1963. — K. Berrill: *International Trade and the Rate of Economic Growth*. *Economic History Review* XII. 1960. 351—359. l.

hozzájárult az infrastruktúra és az ipar beruházásaihoz szükséges tőkék felhalmozásához.

Az ipari forradalom előtt megindult és vele párhuzamosan haladt a korszerű infrastruktúra, a társadalmi tőke kiépítése. Ennek során csatornák, utak, kikötők, dokkok, majd az 1820-as évektől a vasutak építésébe jóval nagyobb tőkét ruháztak be, mint az iparba. Az ipari forradalom első szakaszában Angliában lényegében megoldottnak tekinthető a terjedelmes és súlyos tömegáruk olcsó szállításának kérdése, mind az országon belül, mind a tengerentúli piacokkal folyó forgalomban.

A korai kapitalizmus időszakára fokozottan érvényes Adam Smith klasszikussá vált megállapítása: „A piac kiterjedése szabja meg a munkamegosztás határait”. Az iparfejlődés jelentős mértékben a piacok fejlődésének függvénye volt. Angliában a XVIII. század második felében már igazi egységes nemzeti piacról beszélhetünk, amely vásárlóerejét, a kereslet struktúráját és növekedését tekintve komoly fölényt mutat a kontinens országaival szemben. A belső piac magas vásárlóképessége és fogyasztási szerkezete — a mérsékelt áru, standardizált tömegcikkre iránti keresletével — kedvező volt az iparosodás számára. De még ez a fejlett belső piac sem lehetett elegendő alapja és ösztönzője a gyors ipari fejlődésnek. Az 1. táblázatból látható, hogy az export-iparok az ipari forradalom előtt hétszer, az ipari forradalom első szakaszában pedig háromszor gyorsabb ütemben növekedtek, mint a hazai piacra dolgozó iparágak. Az angol tőkés fejlődés egyik fő ösztönzője, az iparosodás motorja a későközépkortól fogva a nemzetközi áruforgalom fejlődése, a külkereskedelem növekedése volt. Az iparcikkek már a fejlődés kezdeti szakaszában — a XIV—XVI. században — vezetőszerkezethez jutottak a kivitelben, s a XVIII. század folyamán az ipari késztermékek aránya az angol exportban 60—70% között ingadozott. Anglia jelentős komparatív előnyöket élvezett ezen a téren. A XVIII. század második felében versenytársait fokozatosan kiszorítva, monopolisztikus helyzetre tett szert a tengerentúli piacokon, amelyeknek gyors és tartós növekedése az ipari forradalom legfontosabb keresleti ösztönzőjét képezte.

A tőkés termelés két alapvető tényezője közül kezdetben a szabad munkaerő felhalmozódása és az ipari tevékenység felé áramlása volt gyorsabb. Ez tette lehetővé a kapitalista termelés korai szervezeti formáinak fejlődését és elterjedését, s a termelés gyors növelését nagyobb állótőkebefektetések nélkül. A XVIII. század folyamán azonban változott a helyzet. A tőkefelhalmozás gyorsabb ütemben haladt, mint egyéb termelési tényezők, elsősorban a munkaerőkínálat növekedése.²² A tőkeképződés komplex folyamatának valamennyi mozzanata adekvát szinten állt az ipari forradalom szükségleteihez képest. Nemcsak a megtakarítások rátája és abszolút nagysága volt fontos ebből a szempontból, hanem a tőkék olcsósága, mobilitása, viszonylag könnyű elérhetősége is. Fejlett és mozgékony pénzügyi és hitelszervezet segítette elő a tőkék átáramlását a megtakarító és felhalmozó szektorokból és vidékekről a beruházó szektorokba és területekre. A tőkeképződés adekvát színvonalra lehetővé tette, hogy midőn a termelés hagyományos szervezete és technikája alapján már nem volt biztosítható a volumennek a kereslet gyors növekedésével lépést tartó növelése, s bizonyos kulcsszektorokban (pl. a pamutfonásban) relatív munkaerőhiány és szűk keresztmetszet mutatkozott, megváltoztassák a tőke

²² P. Deane: Capital Formation in Britain before the Railway Age. Economic Development and Cultural Change IX. 1961. 352—368. I. — *Hoselitz*: i. m.

szerves összetételét, munka és tőke arányát, s tőkeigényes, munkamegtakarító technikai újítások bevezetésével, új, tőkeintenzív és termelékenységnövelő termelési függvények kialakításával találják meg a kiutat, ezzel a gépesítés, az ipari forradalom útjára terelve a fejlődést.²³

Ismeretes ezzel szemben a magyarországi helyzet az 1840-es években: alacsony termelékenységgű, nagy munkaerőigényű feudális mezőgazdaság; minimális infrastruktúra; széttördelt, kis vásárlóerejű, fejletlen fogyasztási szerkezetű belső piac; ipari export csaknem teljes hiánya; a megtakarítások alacsony rátája és kis volumene, a munkaerőáramlás, a tőkeképződés és a hitel bénító intézményes és társadalmi korlátai. Mindezen a termelési viszonyok gyökeres megváltoztatása, a polgári forradalom nagyhorderejű társadalmi és politikai változásai is csak potenciálisan és hosszútávú perspektívában segíthettek, s nem hozhatták létre egycsapásra a modern iparosítás, a tartós és gyors növekedés hiányzó gazdasági feltételeit és tényezőit.²⁴ Magyarországon a polgári forradalom és az ipari forradalom előestéjén éppen csak kezdetüket vették, vagy még meg sem indultak az eredeti felhalmozásnak, a tőkés fejlődésnek és a polgárosodásnak olyan folyamatai, amelyek Angliában — a magyarországinál fejlettebb feudális gazdaságra épülve — már a XIV. század közepétől fokozatosan kibontakoztak, s azt eredményezték, hogy az angol ipari forradalom egy viszonylag fejlett és differenciált kapitalista gazdaságban, a kontinenshez képest gazdag és a növekedés szempontjából kedvező szerkezetű polgári társadalomban került napirendre.

Beszélhetünk-e ilyen körülmények között az iparfejlődés hasonló útjáról, potenciálisan azonos gazdasági feltételeiről? S beszélhetünk-e a textilipar hasonló szerepéről? A magyarországi környezetben és az 1840-es évek viszonyai között még egy fejlett tőkés textilipar sem játszhatta el angliai szerepét.

3.

„Magyarország iparfejlődése a forradalom időszakában a textilipar vezetőszerepét tekintve is hasonló volt a nagy, önálló tőkés fejlődés útján járó országokéhoz” — írja Tolnai György. A textilipar, nemzetgazdasági viszonylatai révén, nálunk is a tőkés iparfejlődés kiindulópontja és főútja, a nemzeti tőkefelhalmozás fő területe, s a fejlődés későbbi fokán, a textiliparban felhalmozódó tőkék átáramlása folytán, a nehéziparnak is létrehozója.

Az iparosodásnak ez a textiliparra koncentrált és egyszerűsített modellje felveti az ipari növekedés vezető szektorának kérdését általában, továbbá azt a speciális kérdést, hogy a textilipar játszhatta-e az angol és a magyar fejlődésben ugyanazt a szerepet: a korai kapitalista iparfejlődés, majd az ipari forradalom és a modern ipari növekedés vezető iparágának szerepét?

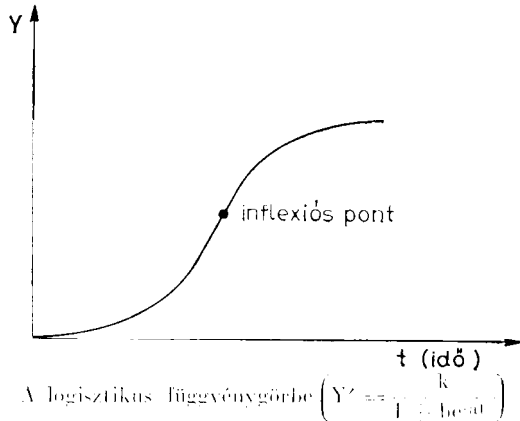
Az ipari forradalom és a gazdasági növekedés lényegében véve a gazdaság és társadalom egészét érintő összetett folyamat. Belső mechanizmusát és törté-

²³ H. J. Habakkuk: *American and British Technology in the 19th Century. The Search for Labour-Saving Inventions.* Cambridge. 1962. 132—188. l. — Fr. Crouzet: *La formation du capital en Grande-Bretagne pendant la Révolution industrielle.* Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique. 1962. Vol. II. 589—640. l.

²⁴ E probléma részletes adatszerű és elvi kifejtését ld. A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (1849—1903) c. kandidátusi disszertációmban; I. köt. 84—171. l. (Bpest. 1960. Kézirat.) — A kérdést szélesebb délkelet-európai perspektívában tárgyalja, a marxista történetírás ezzel kapcsolatos korábbi álláspontját — véleményünk szerint joggal — bírálva D. Warriner: *Contrasts in Emerging Societies.* London. 1965. 9, 19—23. l.

neti lefolyását tekintve azonban szektorális jellegű. Nem egyszerre és egyenletes ütemben hatja át és ragadja magával az egész rendszert. Az új termelési viszonyok és szervezeti formák, a technikai újítások és az ezek nyomán kialakított új, termelékenyebb termelési függvények előbb csak néhány szektorban jelentkeznek, s fokozatosan terjednek át a gazdaság egyéb ágazataira. A növekedés meggyorsulása ágazatonként más és más időpontban és eltérő ütemben jelentkezik, s a növekedési ráta egy ágazaton belül is az idő függvényében változik.²⁵

Konkrét történeti-statisztikai elemzések kimutatták, hogy — legalábbis a tőkés termelési viszonyok között — mind az össztermelés, mind az egyes ágazatok növekedésének hosszútávú (szekuláris) trendje az ún. logisztikus görbével ábrázolható (ld. az ábrát). Az ipari forradalom idején a növekedés gyorsuló ütemű, majd idővel — egy többé-kevésbé egyenletes fejlődési szakasz

után — mutatkozik a különböző természetű fékező tényezők hatása, s a növekedés üteme fokozatosan lassul. A logisztikus alaptrend természetesen nemcsak országokként, sőt vidékeként, hanem ágazatonként is más és más mozgásformát mutat: a gyorsulás és a lassulás üteme, a gyorsuló, egyenletes és lassuló növekedési szakaszok hossza, aránya, a görbe meredeksége vagy lapossága nem egyforma.²⁶

A gazdasági fejlődés egyenlőtlen voltából és a növekedési folyamat logisztikus trendjéből következik, hogy:

1. Csak akkor beszélhetünk átfogó iparosodásról, egy nemzetgazdaság folyamatos és tartós növekedéséről, ha a növekedés nem korlátozódik egy vagy két szektorra, hanem láncreakciószerűen terjed el az egész rendszerben. Az először fejlődésnek induló ágazatok lassulási tendenciáját időnként új és új ágazatok beindulása, gyorsuló növekedése ellensúlyozza, az ipari forradalom különböző ágazatokban időbeli eltolódásokkal ismételten végbemegy. Ezeknek a különböző időben és különböző intenzitással lejátszódó szektorális folyamatoknak a kumulatív hatása és eredője jelenti az egész rendszer fejlődését és növe-

²⁵ W. W. Rostow: *The Process of Economic Growth*. Oxford, 1960. — A. O. Hirschman: *The Strategy of Economic Development*. New Haven, 1958. 98—119. l. — Fr. Perroux: *L'économie du XXe siècle* Paris, 1964. 142—155 l.

²⁶ S. S. Kuznets: *Secular Movements in Production and Prices*. Boston—New York, 1930. — W. G. Hoffmann: *British Industry 1700—1950*. Oxford, 1955. — H. Guillon: *Fluctuations et croissance économiques*. Paris, 1964. — A logisztikus trendgörbéről ld. Korreláció és trendszámítás. Bpest, 1958. 199—205. l.

kedését, amelynek a legáltalánosabb agregát mutatója az egy főre eső nemzeti össztermék növekedése.

2. Egy adott iparág nem játszhatja minden országban és minden időben egyformán a vezető szektor szerepét. A történeti folyamat során az idő függvényében változnak a vezető szektorok mind egy-egy nemzetgazdaságon belül, mind világgazdasági viszonylatban. Minél nagyobb időbeli késéssel, minél elmaradottabb gazdasági-társadalmi struktúrával és alacsonyabb fejlettségi szinttel kapcsolódik bele egy ország a modern ipari növekedés folyamatába, annál kevésbé lehet szó az iparosodás klasszikus angliai útjának és szerkezeti modelljének megvalósulásáról, annál eltérőbb a különböző szektorok és ágazatok „stratégiai” jelentősége és szerepe a növekedés mechanizmusában. Többféle — mennyiségi, minőségi, strukturális jellegű — kritériuma van tehát annak, hogy egy iparágat az ipari forradalom és a tőkés iparfejlődés vezető vagy kulcs-szektorának minősíthessünk egy adott nemzetgazdasági rendszerben és adott időszakban.²⁷ Vezető szektornak tekinthetjük azt az iparágat,

a) ahol először kerülnek bevezetésre az új termelési viszonyok és szervezeti formák, amely először alkalmazza az új technológiát és az új termelési függvényeket;

b) amelynek termelése és termelékenysége ennek következtében ugrásszerűen emelkedik, s növekedési üteme gyorsabb az összgazdaság egészének általános növekedésénél;

c) amelynek mérete, összgazdasági súlya quantitative elég nagy ahhoz, hogy más szektoroknak is növekedési impulzust adhasson, s növekedése a nemzeti össztermék növekedési rátájának emelkedésében is megmutatkozzék;

d) amelynek szerkezeti elhelyezkedése, összgazdasági viszonylatai olyan természetűek, hogy a benne végbemenő átalakulás és gyors növekedés minden irányban számottevő másodlagos hatásokat gyakorol: más szektorokban is hasonló átalakulást és növekedést indukál, elősegíti új ágazatok kialakulását és a szolgáltatási szektor fejlődését, s társadalmi kihatásai is elég jelentősek (munkaerő átrétegződése, városiasodás, életforma-átalakítás, életszínvonal-emelés stb.).

Hogy egy ágazat mennyiben képes eleget tenni a fenti kritériumoknak (együttesen), s milyen mértékben tudja betölteni adott országban és adott időpontban a vezető szektor funkcióját, az nagymértékben függ az illető ország gazdasági-társadalmi struktúrájától (képes-e pozitívan és aktívan reagálni a vezető szektorból érkező növekedési impulzusokra), a világgazdasági helyzettől (a kereslet alakulása, a piacok helyzete, a technika színvonala és a konjunktúra alakulása nemzetközi szinten, s a fejlettebb országok gazdaságának visszahatása), valamint az általános történeti szituációtól (politikai helyzet). A modern iparosodásnak tehát nincs egyetlen, minden időben és minden helyen alkalmazható ágazati modellje, hanem mindig konkrét történeti és gazdasági elemzéssel kell megállapítani, hogy az adott strukturális összefüggések között és az adott történeti szituációban melyik ágazatnak van kiemelkedő stratégiai jelentősége az átfogó iparosítás szempontjából.

Az angol textilipar kétségkívül eleget tett a fenti kritériumoknak: a korai kapitalista iparfejlődésnek a gyapjú, az ipari forradalomnak pedig a gyapotipar volt a vezető szektora. Az angol gyapjúfeldolgozó iparban a tőkés termelési

²⁷ Hirschmann és Rostow id. művein kívül ld. még W. W. Rostow: *Leading Sectors and the Take-off. The Economics of Take-off into Sustained Growth.* 1—21. l. — S. Kuznets: *Notes on the Take-off.* Uo. 28—31. l. — A vezető szektor működésének és hatásainak mechanizmusát gazdasági modellek segítségével részletesen elemzi F. Perroux: *Les techniques quantitatives de la planification.* Paris. 1965.

mód már a XIV. század második felétől kibontakozott, s ez szoros kölcsönhatásban volt az egész angol nemzetgazdaság szerkezeti átalakulásával.²⁸ A XIV. század közepe és a XVI. század közepe közötti időszakban Anglia nyersanyag (gyapjú) exportáló országból ipari termékeket (posztót) exportáló országgá alakult át.²⁹ A tőkés iparfejlődés fő ösztönzője a külső kereslet növekedése volt, s az angol textilipar a XX. századig tipikus exportipar maradt. A XIV. század második felében a széles posztó termelése évi 3, kivetele pedig 5%-kal növekedett, s az exporthányad 30%-ról 80%-ra emelkedett.³⁰ Anglia exportjának 1700 körül 70, 1770 körül pedig 47%-át tette ki a textiláru. 1770 körül a gyapjú- és a gyapotipar termelésének mintegy 60%-át exportálták, s az exporthányad az ipari forradalom folyamán még valamit emelkedett is.³¹

Tolnai György Magyarországon 259 tőkés textilvállalkozót talált, akik 30—32 000 munkást foglalkoztattak (13—14 milliónyi lakosság mellett). A XVII. századi források az 5—5,5 millió lakosú Angliában 5000-re teszik a tőkés textilvállalkozók számát, az általuk foglalkoztatott munkásokat pedig egymillióra.³² Más források szerint a gyapjúfeldolgozó iparban a XVIII. sz. elején 965 000 munkás dolgozott (az összlakosság 16%-a).³³ 1806-ban a gyapotfeldolgozó gyárak és manufaktúrák munkáslétszáma (a fonók nélkül) 274 000 volt, a lakosság 2,5%-a.³⁴

Az alábbiakban néhány mennyiségi mutatót közlünk a textilipar fejlettségi szintjéről és összgazdasági súlyáról (5. táblázat).³⁵

Az angol textilipar fejlettségi szintje tehát az ipari forradalom küszöbén (az egy főre eső termelési értékkel mérve) 15—20-szorosa volt a magyarországinak, nemzetgazdasági részesedése pedig mintegy háromszor-ötszörte nagyobb.³⁶ Még nagyobbak voltak azonban a textilipar nemzetgazdasági viszonylataiban szerkezeti elhelyezkedésében, s ennek következtében másodlagos növekedést

²⁸ Az angol textilipar fejlődésére ld. *Lipson*: i. m. I. 440—503. l.; II. 10—107. l.

²⁹ *Malckai László*: Anglia az újkor küszöbén. Bpest. 1964. 16—17. l.

³⁰ *Lipson*: i. m. I. 456—459. l. adatai alapján.

³¹ *Deane—Cole*: i. m. 59, 182—214. l.

³² *Dobb*: i. m. 143. l.

³³ *Deane—Cole*: i. m. 137. l.

³⁴ *Mitchell*: i. m. 187. l.

³⁵ Az angol adatok forrásai: *Deane—Cole*: i. m. 182—214. l. — *Mitchell*: i. m. 173—213. l. —

Franciaországra: *É. Mossé*: Marx et le problème de la croissance dans une économie capitaliste. Paris. 1956. 194. l. A textilipar 630 millió frankos termelési értékét Marczewski össztermelési adataihoz viszonyítottam. Perroux adataihoz viszonyítva a textilipar részesedési aránya az ipari termelésben 56% (ld. a 15. jegyz.). — A Magyarországra és Ausztriára vonatkozó adatok forrása: *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1842*. Magyarországnál az összes textilipari termelés értékére vonatkozóan Tolnai György adatait közöljük először, utána zárójelben a „Tafeln” adatait. A „Tafeln” két különböző helyen lényegesen eltérő adatokat közöl a lenipar termelési értékére (15 millió forintot eltérés!). Tolnai számításai valószínűleg valamivel alacsonyabb termelési értéket adnak a valóságnál, a „Tafeln” (zárójelben közölt) adatai pedig magasabbat. A valóság valahol a két érték között van, de közelebb Tolnai becsléséhez.

³⁶ Hasonló képet kapunk egy közelebbi összehasonlítás révén is. Az ipari forradalom küszöbén álló, 2,9 millió lakosú Csehországban 1798-ban 43 000 céhes mester, 28 000 legény és inas, 54 000 manufaktúramunkás, tehát összesen 125 000 kereső dolgozott a textiliparban (a lakosság 4,3%-a. Magyarországon az 1840-es években 1%-a sem); ehhez számítandó még 404 000 fonómunkás. A bruttó termelési érték 24,5 millió forint volt, 1 lakosra 8,3 forint esett (Magyarországban 0,9, maximális számítás szerint 2 ft.). A textilipar adta az ipari termelés 76%-át, s a textiláru 34%-a kivételre került, több mint évi 8 millió ft. értékben. (*J. Purš*: Struktur und Dynamik der industriellen Entwicklung in Böhmen im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1965. II. 103—124. l. és Anhang.) 1842-ben Csehországban a textilipari termelés az ipari termelés 53%-át tette ki, s egy főre eső bruttó értéke 15,1, nettó értéke pedig 8,2 ft. volt (Tafeln 1842).

5. táblázat. A textilipar fejlettségi és részesedési mutatói az ipari forradalom előestéjén

Egy lakosra eső	Anglia	Franciaország	Ausztria	Magyarország
	1770 körül	1789	1840-es évek	
Gyapotimport, kg	1770 : 0,21 1780 : 0,41 1790 : 1,45 1800 : 2,2		0,85	0,06—0,09
Feldolgozott gyapjú, kg	5		1	0,3 —0,5
Pamutzövettermelés, forint	1,3		2,0	0,09
Gyapjűszövettermelés, forint	17		2,7	0,6
Összes textilipari termelés, forint				
a) brutto	30		10	0,9 (2,0)
b) netto	17	9	5,5	0,6 (1,2)
Netto textilipari termelés				
a) a nemzeti jövedelem % ₀ -a	11	13	13,5	2,1 (4,0)
b) az ipari termelés % ₀ -a	39	40	42	13 (25)

indukáló hatásaiban mutatkozó azon különbségek, amelyek számszerűen nem fejezhetők ki, de kiolvashatók az egykorú leírásokból. A lényegesen fejletlenebb és kisebb nemzetgazdasági részesedésű magyar textilipar egy lassan növekvő, elmaradott feudális gazdaságba illeszkedett. Az angol textilipar egy dinamikus tőkés gazdaság vezető iparága, fejlődése egy szélesebb preindusztriális növekedési folyamat része volt. A gyorsan bővülő exportpiacok léte, a gazdaság egyéb szektorainak adekvát fejlettsége, a belső tőkefelhalmozás gyors üteme és nagy volumene — ezek mind olyan feltételei a textilipar kiemelkedő szerepének, amelyek Magyarországon egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben valósultak meg a XIX. sz. első felében. A magyar textilipar kizárólag az alacsony vásárlóerejű, fejletlen keresleti struktúrájú és lassan növekvő belső piacra volt utalva, jelentős exportpiacok megszerzésére nem igen volt kilátása, s olyan extenzív terjeszkedési lehetőségei sem voltak, mint az orosz textiliparnak a hatalmas birodalom frissen betelepített peremterületein, amelyek — Lenin elemzése szerint — lényegében a gyarmati piac funkcióját töltötték be.³⁷

Az 1840-es évek magyarországi textilipara a vezető szektorral szemben felállított alapvető követelmények egyikének sem felelt meg olyan mértékben, hogy csak megközelítőleg és potenciálisan is hasonló szerepet játszhatott volna az ipari növekedésben, mint angliai rokona.

Egyébként az angol iparosodás komplex folyamata sem vezethető le kizárólag és egyedül a textilipar vezetőszerepéből,³⁸ amint arra már az előző fejezetben is utaltunk. Kiindulópontja volt ugyan a tőkés iparfejlődésnek és

³⁷ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 250—253, 587—590. l.

³⁸ Egyes angol gazdaságtörténészek már az ipari forradalom idején a gyapotiparral egyenrangú — sőt másodlagos hatásaiban és a hosszútávú ipari növekedés perspektíváiban fontosabb — vezető ágazatnak tekintik a vasipart. (Deane: The First Industrial Revolution, Cambridge. 1965. 98—99, 102—103. l. — Deane—Habakkuk: The Take-off in Britain. The Economics of Take-off into Sustained Growth. 69—72. l.)

vezető szektora az ipari forradalomnak, de nem volt mindvégig az iparosodás főútja, nem volt a nemzeti tőkefelhalmozás fő területe és a nehézipar létrehozója. A XIX. század folyamán a textilipar növekedési üteme egyre lassult, részesedési aránya egyre csökkent, impulzusa, sodró hatása gyengült.³⁹ A vasipar technikai forradalma a textilipartól függetlenül, autonóm módon ment végbe, a nehézipar fejlődését pedig Angliában is a közlekedés és a szállítás forradalma, a vasútépítés és a gőzhajózás ösztönözte, s a textiliparban felhalmozott és átáramló tőkék nem játszottak benne számottevő szerepet. A textiliparban jelentős és gyors tőkefelhalmozás ment végbe az ipari forradalom idején, ezeket a tőkéket azonban zömükben reinvestálták, s az iparágon belül maradtak. A tőkeképződésre vonatkozó egykorú adatok szerint a tőkefelhalmozás fő területe a XIX. század első évtizedeiben is a mezőgazdaság és a külkereskedelem maradt.⁴⁰

A textilipar vezetőszerepe korlátozottabban érvényesült Nyugat-Európa egyéb országaiban. Itt is a gyapotipar lépett először az ipari forradalom útjára és a textilipar évtizedeken át dominált az ipari struktúrában, de sodró, növekedést indukáló, széleskörű gazdasági és társadalmi átalakulásokat kiváltó hatásai már jóval kevésbé érvényesültek, mint Angliában. Franciaországban és Belgiumban az 1780-as, Németországban és Ausztriában az 1790-es években tűntek fel az első textilipari gépek, anélkül, hogy akár magán az ágazaton belül, akár az ipar egyéb szektoraiban az angliaihoz hasonló gyors növekedés, átfogó technikai forradalom bontakozott volna ki. 1850-ig egyre nőtt a technikai és termelési szakadék ezen országok és Anglia textilipara között. Az ipari forradalom a kontinens országaiban csak mintegy felévszázados lassú és kínos növekedés után, az 1830 és 1850 közötti időszakban vett nagyobb lendületet, szoros összefüggésben a vasútépítéssel és a nehézipar fejlődésével.⁴¹ Olyan „önálló tőkés fejlődésének” tekinthető országokban, mint Franciaország, Németország vagy Belgium, nem beszélhetünk a textilipar angliaihoz hasonló vezetőszerepéről.⁴² Méginkább áll ez Oroszországra, ahol a gyapotipar gépesítése az 1840-es években megindult, de átfogó ipari forradalomról mégiscsak az 1880-as évektől beszélhetünk. Jóllehet az orosz textilipar összgazdasági súlya jóval nagyobb, piaci lehetőségei pedig szélesebbek voltak a magyarországinál.

Az összehasonlító iptörténeti vizsgálatok azt mutatják, hogy a kis- és közepes nagyságú, alacsony jövedelmi szintű, elmaradott gazdasági szerkezetű országokban, amelyek a XIX. század második harmadában vagy második felében

³⁹ Hoffmann: i. m. 69—96. l.

⁴⁰ Deane—Cole: i. m., továbbá Deane és Crouzet i. m. (ld. 22. és 23. jegyz.)

⁴¹ Landes: i. m. 353—421. l. — W. O. Henderson: The Industrial Revolution on the Continent. Germany, France, Russia 1800—1914. London. 1961. — A. L. Dunham: La Révolution industrielle en France. Paris. 1953. — G. P. Palmade: Capitalisme et capitalistes français au XIXe siècle. Paris. 1961. — R. E. Cameron: France and the Economic Development of Europe, 1800—1914. Princeton. 1961. — Perroux: i. m. Income and Wealth. V. 48—60. l. — J. Marczewski: Introduction à l'histoire quantitative. Genève. 1965. 138—183. l. és i. m. 123—138. l. (ld. 15. jegyz.). — C. P. Kindleberger: Economic Growth in France and Britain. 1851—1950. Cambridge. 1964. — Mossé: i. m. 144—223. l. — W. G. Hoffmann: The Take-off in Germany. The Economics of Take-off into Sustained Growth. 95—118. l.

⁴² „Angliában az ipari forradalom a gyapotmanufaktúrára épült, amely 1800 előtt gyorsabban növekedett, mint más iparágak és magával vonta azokat. A kontinensen a nehézipar — a szén és a vas — volt a vezető szektor. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a fordulat lényegében a növekedés időzítésének volt a következménye, s nem a gazdasági fejlődés valamely strukturális törvényszerűségéé. A technológiai változások torlódása és kölcsönhatása ezt az időszakot fémkorszakká tette, s még Angliában is, ahol a gyapotipar áruinak zömét külföldön adta el és továbbra is igen nagy elaszticitású keresletnek örvendett, a vastermelés gyorsabban nőtt ezekben az években mint a fonal- vagy szövettermelés.” (Landes: i. m. 403. l., kiemelés tőlem.)

léptek az ipari forradalom útjára, a textilipar, s általában a belső piacra korlátozott fogyasztási cikkek gyártó iparágak nem igen tölthették be a vezető szektor funkcióját.⁴³ Annál fontosabb szerep jutott viszont iparosodásukban egyrészt olyan exportiparágaknak, amelyeknek termékei iránt a fejlettebb ipari országokban növekvő kereslet nyilvánul meg — tehát az ipari nyersanyag-, alapanyag- és fűtőanyagtermelésnek, valamint az élelmiszeriparoknak —, másrészt a nehézipar azon ágainak, amelyek számára a vasútépítés, a fegyverkezés vagy a mezőgazdaság gépesítése biztosított belső keresletet. Az iparágak e két csoportja megfelelő piacokkal rendelkezett, növekedésüket mind az állami gazdaságpolitika, mind a fejlettebb országokból beáramló tőke elősegítette, s alkalmasak voltak arra is, hogy a gazdaság nemipari szektorailban — elsősorban a mezőgazdaságban és az élelmiszerkereskedelemben — felhalmozott tőkéket az ipari beruházások érdekében mozgósítsák.⁴⁴ Ezeknek az új vezető szektoroknak más szektorokra gyakorolt, növekedést indukáló gazdasági hatásai jelentősek voltak, szélesebb társadalmi hatásai azonban meg sem közelítették a textiliparét. Ezért az olyan országokban, amelyekben az élelmiszeripar, a nehézipar és alapanyagtermelő iparok jártak a fejlődés élén, az ipari forradalom kibontakozását és az ipari termelés látványosan gyors növekedését nem mindig kísérték adekvát átalakulások a társadalmi szerkezetben, amely inkább konzerválta a tradicionális elemeket, mint a gazdasági struktúra. Ez volt a helyzet Magyarországon is.⁴⁵

Végül ismételtelen hangsúlyozni szeretném a vezető szektorok és az egész gazdasági-társadalmi struktúra közötti kölcsönhatást. Még oly gyorsan fejlődő vezető szektor sem képes átfogó gazdasági növekedést és ipari forradalmat előidézni, ha a társadalom egésze nem képes aktívan és pozitívan reagálni a vezető ágazatok és általában a gazdasági adottságok és tényezők részéről érkező potenciális növekedési indítékokra.

4.

Annak a feltevésnek az alátámasztására, hogy a falusi iparra épülő tőkés textilipar megléte esetén a nemzeti-állami szuverénítés és az ebből eredő protekcionista gazdaságpolitika az „önálló tőkés fejlődés” alapvető oka és elegendő feltétele, Tolnai György Hollandia, Belgium és Oroszország példáját hozza fel.

Talán nem kell hosszabban indokolnom, hogy a holland és a belga összehasonlítás a mi esetünkben nem releváns. Németalföld európai viszonylat-

⁴³ Több tucat ország statisztikai anyagára támaszkodó ökonometriai vizsgálatok kimutatták, hogy a textilipar, s általában a fogyasztási iparok növekedési elaszticitása meglehetősen alacsony, az országok (piacok) nagysága szerinti elaszticitás viszont a textilipar esetében elég nagy. Ez annyit jelent, hogy a textilipar növekedése nem követi az össztermelés, a nemzeti jövedelem növekedési ütemét, hanem elmarad attól, növekedése tehát a fejlődés során lassuló tendenciát mutat. Érzékenyen és pozitívan reagál viszont a belső piac extenzív kiterjedésére vagy az exportlehetőségek bővülésére. Ld. *Chenery*: i. m. 381—383. l.

⁴⁴ *W. G. Hoffmann*: *The Growth of Industrial Economies*. Manchester. 1958. — *A. Gerschenkron*: *Typologie of Industrial Development*. 499—500. l. — A kelet-európai iparosodásról *Kula* id. művén kívül ld. még *J. Kuczynski*: *Studien zur Geschichte des Kapitalismus*. Berlin. 1957. 15—25. l. és *Berend T. Iván—Ránki György*: *Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Európában* (kézirat). — Az élelmiszeripar túlsúlya minden kelet-európai országban kimutatható. A textilipar rendkívül alacsony részesedési aránya Magyarországon kelet-európai viszonylatban is abnormális, s ez kétségtelenül az osztrák—cseh textilipar versenyének és annak a folyamatnak az eredménye, amelyet Tolnai György is leír az 1850-es években.

⁴⁵ *Handl*: i. m.

ban élenjárt a városiasodás és a tőkés iparfejlődés terén, s a textilipar, a kereskedelem és pénzforgalom nemzetközi központjai itt alakultak ki, Angliát is megelőzve, már a XIII. századtól. A gazdasági és társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán álló külső hatalmaktól való politikai függés kétségkívül jelentős gátja volt a fejlődésnek, de a nemzeti függetlenség kivívása azért nyitotta meg az „önálló” tőkés fejlődés útját, mert annak belső gazdasági és társadalmi feltételei és erői már előzőleg létrejöttek.

Annál inkább döntő viszont az orosz összehasonlítás, mert: 1. az orosz iparfejlődés általános gazdasági környezete lényeges vonásaiban hasonló volt a magyarországihoz: a második jobbágyság, a tőkés agrárfejlődés adottságai, a gazdaság és társadalom feudális maradványai révén (más fontos vonatkozásokban azonban eltérések mutatkoztak, pl. a piac terjedelme tekintetében); 2. adva volt — sokkal inkább mint más európai országokban — mindkét tényező, amelyet Tolnai György az önálló tőkés fejlődés alapfeltételének, elsődleges okának tekint: a falusi iparból kinövő tőkés textilipar és az állami függetlenségből eredő protekcionista vámpolitika.⁴⁶

Az oroszországi textilipar a XIX. század folyamán mindvégig megőrizte vezető helyét az ipari struktúrában. 1860-ban több mint 2000 textilmanufaktúrában mintegy 300 000 munkás dolgozott, az összes gyári és manufaktúramunkások 53—54%-a.⁴⁷ Az ipari forradalom először a gyapotiparban bontakozott ki az 1840-es években, angol vállalkozók, szakemberek és gépek segítségével. 1897-ben a textilipar adta az összes ipari termelés 33%-át, s itt dolgozott a nagyipari munkások 30,5%-a (Magyarországon 1898-ban csak a termelés 3,6, a munkások 4,6%-a).⁴⁸

Oroszországban az állam a XVIII. századtól kezdve nagyobb szerepet játszott az iparosodásban, mint Európa bármely más országában. Az állami gazdaságpolitikának mindvégig egyik fontos eszköze volt a védvámrendszer. Az 1850—60-as években az orosz vámpolitikában is liberális irányzat érvényesült, de ez még mindig magasabb vámtételeket jelentett, mint a Nyugaton a protekcionizmus időszakában. 1877-től ismét felülkerekedtek a protekcionista tendenciák, amelyek az 1890-es években érték el tetőpontjukat.⁴⁹ A vámok Oroszországban az importált áruk értékének 1871—75-ben átlagosan 13%-át, 1881—85-ben 19,6%-át, 1891—95-ben 32,4%-át, 1901—5-ben pedig 36,6%-át tették ki.⁵⁰

⁴⁶ Oroszország ipari fejlődésére és általános gazdasági növekedésére *Lenin, Tugan-Baranovszkij és Ljascsenko* idézett művein kívül ld. *P. A. Hromov: Ekonomicseszkije razvitie Rosszii v XIX.—XX. vekah. 1800—1917.* Moszkva. 1950 és *Ekonomika Roszszii perioda promüslennogo kapitalizma.* Moszkva. 1963. — *Geschichte der UdSSR.* Band I/2. Berlin. 1962. — *B. Gille: Histoire économique et sociale de la Russie.* Paris. 1949. — *J. Mavor: An Economic History of Russia.* Vol. I—II. London—Toronto. 1925². — *E. Théry: La transformation économique de la Russie.* Paris. 1914. — *J. Ordinaire: L'évolution industrielle russe depuis la fin du XIXe siècle.* Paris. 1927. — *R. Portal: The Industrialization of Russia.* The Cambridge Economic Hist. of Europe. Vol. VI. Part II. 801—872. I. — *A. Gerschenkron: Agrarian Policies and Industrialization; Russia 1861—1917.* Uo. 706—800. I. — *R. W. Goldsmith: The Economic Growth of Tsarist Russia, 1861—1913. Economic Development and Cultural Change IX.* 1961. 441—475. I. — *V. K. Yatsunsky: Main features of industrialization in Russia before 1917.* Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. 1960. 297—307. I.

⁴⁷ *Geschichte der UdSSR.* I/2. 642. I. — *Hromov: Ekonomika Roszszii* 65. I.

⁴⁸ *Ljascsenko: i. m.* 144. I. — *Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara 1900—1914.* Bpest. 1955, táblázat.

⁴⁹ *Ljascsenko: i. m.* 172—196. I.

⁵⁰ *S. Prokopowitsch: Über die Bedingungen der industriellen Entwicklung Russlands.* Tübingen. 1913. 66—68. I. — A XX. sz. elején a vámok a behozott áruk értékének százalékában: Anglia 4,9, Franciaország 8,4, Olaszország 10,5, Németország 14,3, USA 25,2.

6. táblázat. Vámok az importérték százalékában árucsoportonként Oroszországban

	Élelmiszerek	Nyersanyagok, félgártmányok	Készgártmányok
1870	31,8	7,7	11,8
1890	59,6	18,3	26,0
1900	71,7	23,7	24,6
1908	50,9	25,2	24,8

Tolnai György szerint a textilipar fejlettsége és a protekcionizmus következtében Oroszország az „önálló tőkés fejlődés” útján járt, kapitalista fejlődése gyorsabb volt a magyarországinál, s az első világháború előtt előbbre is állt az iparfejlődés terén, mint Magyarország. Vizsgáljuk meg ezeket a kérdéseket a kvantitatív összehasonlítás tükrében.

Kétségtelen, hogy egyes fontos termelési mutatók — elsősorban az ipari nyersanyag- és energiatermelés területén — gyorsabb ütemű növekedést jeleznek Oroszországban, mint Magyarországon. Az 1860-as évektől az első világháborúig terjedő időszakban Oroszországban gyorsabban növekedett a szén-, a vasérc- és a nyersvastermelés, a vasútépítés és az export. Az acél-, sín-, cukor-, sörtermelés, a gépgyártás, a vegyipari és textilipari termelés, a vasúti áruszállítás és a gyár- iparban használt energia (lóerő) viszont Magyarországon mutatott gyorsabb növekedési ütemet. Valamivel gyorsabb üteműnek mutatják a magyarországi növekedést olyan komplex mutatók is, mint a nemzeti jövedelem és az ipari termelés indexei (7—9. tábl.).

A növekedési ütemben mutatkozóknál nagyobb különbségek álltak fenn — Magyarország javára — az ipar és az egész gazdaság általános fejlettségi szintje tekintetében. Ez annak a következménye, hogy az orosz iparosodás és gazdasági növekedés később vett igazán nagy lendületet és valamivel lassúbb ütemben is haladt, mint a magyarországi. Különböző nagyságrendű országokról lévén szó, az egy főre eső adatok összevetése célravezető (az orosz rubeladatokat a korabeli árfolyamon átszámítva koronára).⁵¹

7. táblázat. A nemzeti jövedelem (össztermék) átlagos évi növekedési rátája⁵²

	Magyarország (1864/67—1911/13)					Oroszország (1860—1913)	
	1	2	3	4	5	1	2
Teljes	3,2	2,5	2,8	3,7	2,6	1,9	2,5
Egy főre eső ...	2,5	1,8	2,1	2,9	1,8	0,6	1,0

⁵¹ A 10.—11. táblázat forrásai: Magyarországra *Berend—Ránki*: i. m. — Oroszország: *Prokopovics*: i. m. és *Ljascsenko*: i. m. 347. l. Az 1900-as adatok az európai Oroszországra, az 1913-as adatok pedig az egész Orosz birodalomra vonatkoznak. A 12. táblázat forrásai a két ország hivatalos statisztikai kiadványain és statisztikai évkönyvein kívül: *Világgazdasági idősorok*. 1860—1960. Bpest. 1965. — *Die Wirtschaft des Auslandes*. 1900—1927. Berlin. 1928. — *Berend—Ránki, Ljascsenko és Hromov* id. művei.

⁵² *Magyarország*: Az 1. oszlop *Berend T. Iván* és *Ránki György* számításai alapján, 1900-as áron (i. m. 202. l.). A 2—5. oszlop saját számításom. A 2—3. oszlop a nemzeti össztermék értékének növekedési rátáit adja 1864/66 és 1911/13 között, változatlan — 1911/13-as (2. oszlop), illetve 1864/66-os (3. oszlop) — áron számítva. A 4—5. oszlopban közölt növekedési ráták sú-

8. táblázat. A nemzeti jövedelem (össztermék) évi átlagos növekedési rátái az 1860-as évektől az első világháborúig⁵³

	Teljes	Egy főre eső		Teljes	Egy főre eső
Olaszország	1,3	0,6	Dánia	2,8	1,8
Franciaország	1,1	0,9	Németország (1865—1913)	2,9	1,8
Norvégia	2,1	1,3	Svédország	3,1	2,4
Belgium	2,2	1,4	Ausztrália	3,6	1,6
Nagy-Britannia	2,4	1,5	Japán	3,7	3,0
Svájc	2,6	1,4	Kanada	3,7	1,6
Ausztria (1865—1913)	2,7	1,8	USA	4,3	2,4

9. táblázat. Az ipari termelés átlagos évi növekedési rátái az 1860-as évek és 1913 között⁵⁴

	Teljes	Egy főre eső		Teljes	Egy főre eső
Magyarország (1865—1913)	5,2	4,4	Ausztria (1865—1913)..	4,0	3,1
Oroszország (1860—1913)	5,0	3,5	Belgium	3,4	2,5
Svédország	6,1	5,4	Franciaország	2,8	2,6
Olaszország	4,5	3,8	Nagy-Britannia	2,1	1,2
Németország (1865—1913)	4,0	2,9	USA	4,6	2,7

Az egyes iparágak közül csak a bányászat és a textilipar mutatott nagyobb egy főre eső termelési értéket és nagyobb termelékenységet Oroszországban, mint Magyarországon.

lyozott volumen-indexek alapján számítva, 1911/13-as (4. oszlop) illetve 1864/66-os (5. oszlop) súlyozással. Az 5 különböző módszerű számítás átlaga a teljes nemzeti jövedelemre 3,0, az egy főre eső jövedelemre 2,2 százalékos évi növekedési rátát ad. — Oroszország: Az 1. oszlop az európai Oroszország 50 kormányzóságára vonatkozik, C. Levi, C. Clark és Sz. Propokovics adatai alapján (C. Clark: The Conditions of Economic Progress. London, 1951². 190—191. l. — Sz. Prokopovics: Opüt iszcsiszlenija narodnogo dohoda po 50 gubernijam Evropejszkoj Roszszii v 1900—1913. Moszkva, 1918. — Ljascsenko: i. m. 348—349. l.). A 2. oszlop Goldsmith i. m. alapján.

⁵³ A. Bergson—S. Kuznets (ed.): Economic Trends in the Soviet Union. Cambridge, 1963. 338—339. l. — J.-A. Lesourd—C. Gérard: Histoire économique, XIXe et XXe siècles. Paris, 1963. Tom. 2. 389. l. — A. Maddison: Economic Growth in Western Europe 1870—1957. Banca Nazionale del Lavoro. Quarterly Review. No. 48. 1959 márc. 58—102. l. — W. G. Hoffmann: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1965. 454—455. l.

⁵⁴ S. J. Patel: Rates of Industrial Growth in the Last Century, 1860—1958. Economic Development and Cultural Change. IX/3. 1961 ápr. 316—330. l. — R. Wagenführ: Die Industriewirtschaft. Entwicklungstendenzen der deutschen und internationalen Industrieproduktion 1860 bis 1932. Berlin, 1933. — Industrialisation and Foreign Trade (League of Nations. 1945) 130. l. — Oroszországra Goldsmith: i. m. — A Magyarországra és Ausztriára vonatkozó számítások adatforrásai: Fr. Schmitt: Industrie. Statistisch-administrative Vorträge. 1866—1867. Wien, 1867. 217—248. l. — Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest, 1916. — E. Waizner: Das Volkseinkommen Alt-Österreichs. Metron VII/4. 1928. 97—182. l. — Berend—Ránki: i. m.

10. táblázat. Az egy főre eső nemzeti jövedelem koronában

	1900		1913	
	Oroszország	Magyarország	Oroszország	Magyarország
Mezőgazdaság	81	116	132	213
Ipar, bányászat	39	45	72	86
Kereskedelem, szállítás	27	21	42	34
Összesen	147	182	246	333

11. táblázat. Az egy főre eső tiszta ipari termelési érték koronában (1900)

	Oroszország	Magyarország
Bányászat	6,1	4,9
Gyáripar	18,7	29,3
Kézműipar, háziipar	14,3	10,4
Összesen	39,1	44,6

12. táblázat. A gazdasági fejlettség válogatott mutatói (1913)

Egy lakosra eső	Oroszország	Magyarország
széntermelés (kg)	215	485
szén- és kokszbekhozatal (kg)	45	226
vasérctermelés (kg)	54	97
nyersvastermelés (kg)	25	29,5
acéltermelés (kg)	28,5	38,8
vasúti síntermelés (kg, 1912)	3,7	5,4
cementtermelés (kg)	11	19
cukortermelés (kg, 1912)	13,6	18
sörtermelés (liter, 1912)	6	14
gépgyártási termelési érték (K)	3,5	10,4
gépimport értéke (K)	2,5	6,3
textilipari termelési érték (K)	20,8	9,8
villamosenergia termelés (kwó)	11	10,2
összes export értéke (dollar)	4,5	16,5
liszt kivitel (kg)	1	34
ipari részvénytőke (K)	60	51,5
hitelintézeti tőke (K)	16	102
betétállomány (K)	160	223
vasúti áruszállítás (árutonna-kilométer, 1910)	1430	3300
1000 km ² -re eső vasútvonal (km)	11	66

13. táblázat. Az ipar és bányászat fejlettségi és termelékenységi mutatói (1897-98)

	Oroszország	Magyarország
Egy lakosra eső termelési érték (K)	50	79
Egymillió lakosra eső nagyipari munkás	16 500	16 200
100 lakosra eső lóerő	0,67	1,64
Egy munkásra eső termelési érték (K)	3 450	4 850
Egy munkásra eső lóerő	0,41	1,02

Az orosz külkereskedelem struktúráját sem mondhatjuk semmivel sem kedvezőbbnek a magyarénál. Sőt az exportra vonatkozó orosz adatok egy inkább agrárjellegű, az iparosodásban elmaradottabb országot tükröznek.⁵⁵

14. táblázat. Az export szerkezete 1913—14-ben (%-ban)

	Oroszország	Magyarország
Mezőgazdasági termékek	73,8	58,2
Bányászati és ipari nyersanyagok	2,5	1,3
Bányászati és ipari félgyártmányok	11,0	9,7
Ipari késztermékek	12,7	30,8

Végül térjünk rá a legfontosabb kérdésre: önállóbb volt-e az oroszországi iparfejlődés és általában az orosz kapitalizmus a magyarországinál? A külföldről importált termelési tényezők — a külföldi tőke, technika, gépi berendezések és szakemberek — lényegesen kisebb szerepet játszottak-e Oroszországban, mint Magyarországon?

Az oroszországi ipari forradalom importált gépek segítségével ment végbe. A hazai gépgyártás még az első világháború előtt is csak 56%-át fedezte a szükségletnek. Az orosz ipar gépállománya kétharmad részben külföldi eredetű volt.⁵⁶ Oroszország tehát technológiailag éppúgy — vagy talán még nagyobb mértékben — függő ország volt, mint Magyarország. Ugyanez a megállapítás érvényes az orosz gazdaságba fektetett tőkékre is.⁵⁷

Az első világháború kitörésekor Oroszországban az ipari részvénytársaságok alaptőkéjének 32—33%-a volt külföldi eredetű, Magyarországon csak 27%, Oroszországban egy lakosra 19 korona külföldi eredetű közvetlen (részvénytársasági) ipari befektetés esett, Magyarországon csak 14 korona. A külföldi tőke részesedése az orosz ipar vezető ágaiban, a bányászatban, a vas- és fémiparban, 90%-ra rúgott, a gépgyártásban és a vegyiparban 50%, a faiparban 40% körül volt, de 1900 és 1917 között még a textiliparban is 19-ről 28%-ra emelkedett. A bankok és hitelintézetek tőkeállományának Oroszországban mintegy 23%-a, Magyarországon 28%-a volt külföldi eredetű. Az orosz államkölcsönök 50%-a, a magyar államkölcsönöknek pedig 55%-a volt külföldön elhelyezve.

A külföldi tőke részesedése tehát az első világháború kitörésekor nagyjából hasonló volt a két ország befektetéseiben. Lényegesen nagyobb volt azonban a Magyarországon befektetett külföldi tőkék volumene. 1913-ban Magyarországon mintegy 360 korona, Oroszországban pedig 140—150 korona külföldi tőkebefektetés jutott egy lakosra. Ez a különbség — az azonos részesedési arányt

⁵⁵ Die Wirtschaft des Auslandes. Berlin. 1928. 498—503. l. — Magyar Statisztikai Évkönyv 1914.

⁵⁶ Die Wirtschaft des Auslandes. 492. l. — *M. P. Kim*: U. S. S. R. Industrial Development. Première Conférence Internat. d'Histoire Économique. 1960. 288. l.

⁵⁷ A külföldi tőkebefektetésekre vonatkozóan közölt adatok forrásai: Magyarország: *Berend—Ránki* id. tanulmányán kívül *Fellner Frigyes*: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bpest. 1908, és *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Bpest. 1916. — *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bpest. 1954. — Oroszországra: *P. V. Ol'*: Inosztannüie kapitalü v Roszsziü. Moszkva. 1922. — *Ljascsenko*: i. m. 17—18., 154—156., 376—380. l. — *Gillet*: i. m. 168., 186—187. l. — *Prokopowitsch*: Über die Bedingungen 30—64. l.

tekintve — a magyarországi ösztökeképződés (hazai és importált tőke együtt) lényegesen magasabb színvonalát — s ezen belül a belső tőkeképződés magasabb szintjét is — mutatja.

Az 1913-as helyzet kialakulásához vezető történeti folyamatban azonban igen fontos eltéréseket figyelhetünk meg. A külföldi tőke behatolásának menete, részesedési arányának trendgörbéje eltérően alakult a két országban. A külföldi tőkék részesedési aránya Oroszországban — előbb lassú, az 1890-es években ugrásszerűen gyorsuló, majd 1910 táján ismét lassuló ütemű — növekedést mutat az 1850-es évektől az első világháborúig. Magyarországon viszont az 1913-as helyzet egy már közel kétévtizedes csökkenő irányzat eredménye. Miután a külföldi tőkék részaránya az 1860—70-es években ugrásszerűen, majd az 1880-as években lassabban emelkedett, valahol a századforduló előtti években a trendgörbe irányt változtatott, s a külföldi befektetéseknek mind abszolút nagysága, mind részesedési aránya elég gyorsan csökkenő tendenciát mutatott. Ezek a tőkeképződés szintjében és forrásainak összetételében mutatkozó történeti eltérések azért fontosak, mert alkalmat adnak bizonyos általánosabb következtetések levonására az „önálló tőkés fejlődés” kérdéseit, a kelet-európai iparosodás lehetőségeit és útjait illetően.

A tőkeképződés egész komplexumának vizsgálata egyike újabkori gazdaságtörténetünk legkevésbé feltárt területeinek. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból is megállapítható azonban a tőkeképződés és a tőkeimport alapvető mozgása, a külföldi és a belső tőkék részesedési arányában bekövetkezett eltolódások iránya.⁵⁸

15. táblázat. Évenkénti átlagos külföldi tőkebefektetések Magyarországon millió koronában

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Államkölcsönök	80	60	12
Vasútépítés (magán)	100	30	5,4
Hitelintézetek (részvénytársaságok)	11,4	6,8	28
Ipari részvénytársaságok	5	9,2	9,6
Községi és jelzálogkölcsönök, egyéb befektetések	15,7	47	78
Külföldi tőkebefektetések és kölcsönök összesen	212	153	133

16. táblázat. A külföldi tőkék és kölcsönök részesedése az évi átlagos beruházásban ill. állománynövekedésben (%)

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Államkölcsönök	100	59	13
Vasútépítés (magán)	70	50	5
Vasútépítés (magán és állami)	87	80	13
Hitelintézetek (részvénytársaságok)	57	48	38
Ipari részvénytársaságok	25	50	16
Az összes (belső és külső) tőkeképződés %-ában	60	37	16
Az összes hazai beruházások %-ában	75	50	20

⁵⁸ Berend—Ránki id. tanulmányában közölt adatok alapján.

Magyarországon a külföldi tőke részesedése az ipari részvénytársaságok alaptőkéjében 1880 és 1913 között 65⁰/₀-ról 27⁰/₀-ra csökkent. Oroszországban 1861-től 1900-ig 13-ról 28⁰/₀-ra, 1913-ig pedig 33⁰/₀-ra emelkedett. Az orosz államadósságoknak 1892-ben csak 12⁰/₀-a volt külföldön, 1907-ben pedig már 51⁰/₀-a. A magánvasutakba fektetett tőkékben a külföldi részesedés 1893 és 1908 közt 85⁰/₀-ról 93⁰/₀-ra emelkedett.

Az oroszországi tőkeimport alakulása és az iparosodás folyamata között nyilvánvalóan szoros összefüggés áll fenn. 1860 és 1890 között Oroszországban nem tudott kibontakozni igazi, sokoldalú és lendületes tőkés iparfejlődés. Hiába volt jelentős a textilipar, hiába voltak a magas védővámok, a belső tőkefelhalmozás nem volt elegendő a korszerű iparosodás finanszírozására. Az 1860—70-es években a magyarországi beruházások színvonala — éppen a nagyarányú tőkeimport következtében — sokszorta magasabb volt az oroszországinál.⁵⁹

17. táblázat. Évi átlagos beruházások

	Oroszország 1861—1873		Magyarország 1867—1873	
	millió K	1 főre K	millió K	1 főre K
Vasútépítés	138	1,7	140	9
Ipar	26	0,3	35	2,3
Hítelinzetek	45	0,6	20	1,3
Összesen	209	2,6	195	12,6

Az orosz nehézipar „önálló” fejlődését, a „belső gazdasági erők” alapján, sem a textiliparban felhalmozott és átáramló tőkék, sem a kedvező állami megrendelések, sem a védővámok biztosította igen magas árak nem tudták kiváltani a jobbjágyreformot követő negyedszázadban. Kiváltotta azonban az angol, francia, belga, német és svéd tőkék nagyarányú befektetése az ukrajnai szén- és vasbányászatba, vas- és acélgyártásba, a bakui olajmezőkbe a nyolevanas évek végén, de különösen a kilencvenes években. A részvénytársaságokba fektetett külföldi tőke 1861-től 1889-ig 9,7 millió rubelről 198 millióra nőtt, 1900-ban már 911 millióra rúgott, 1913-ban pedig meghaladta a 2,1 milliárdot. A közvetlen külföldi tőkebefektetésekhez járult a közvetett, az államkölesönök révén. A kormány ugyanis a kilencvenes években külföldi kölcsönök felvételével visszafizette a hazai államkölesönök nagy részét. Az államkölesönök konverziója mintegy másfél milliárd rubel hazai tőkét szabadított fel, s ennek nagyobb részét az iparba és a vasútépítésekbe fektették.

Prokopovics számításai szerint 1892 és 1908 között a belső felhalmozás a nemzetgazdaság szükségleteinek mintegy 40⁰/₀-át fedezte. Az orosz nemzetgazdaság különböző nem-mezőgazdasági szektoraiiban együttesen eszközölt tőkebefektetések a 18. táblázat szerint alakultak.⁶⁰

Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az államkölesönök jelentős részét nem-gazdasági befektetésekre fordították, a hazai befektetéseknél pedig a zöme az iparba és a vasútépítésbe áramlott. Az 1893 és 1908 között az orosz iparba és bányászatba beruházott 3,8 milliárd rubelnek mintegy 23⁰/₀-a volt közvetlen,

⁵⁹ Berend—Ránki: i. m. és Ljascsenko: i. m. 106—107. l.

⁶⁰ Prokopowitsch: i. m. 50—63. l.

18. táblázat. Évi átlagos tőkebefektetés millió rubelben

	Hazai	Külföldi	Összesen	Külföldi %
1893—1896	103,7	144,9	248,6	58
1897—1900	111,8	450,7	562,5	81
1901—1904	209,4	181,6	391	46
1905—1908	339,1	370,7	709,8	52
1893—1908	191,0	287,0	478	60.

240/0-a pedig közvetett külföldi befektetés (az államköölcsönök konverziója révén).

1900 és 1913 között a külföldi tőke részesedése az orosz ipari részvénytársaságokban növekedett, de a korszak végén már új fejlődési tendencia jelentkezett, amelynek kibontakozását megakadályozta az első világháború. Az 1890-es évek fellendülésével ellentétben, az 1909—1913-as ipari fellendülésben már túlnyomórészt a hazai tőke játszott vezető szerepet. Egy-másfélévtizedes késéssel tehát Oroszországban is jelentkezett a Magyarországon megfigyelt tendencia: a külföldi tőke részarányának csökkenése, a termelés és a beruházások gyors növekedésével párhuzamosan; ami azt jelzi, hogy az előző periódus nagyarányú külföldi tőkebefektetései a belső felhalmozás meggyorsulását váltották ki.

De nemcsak a termelőerők állapota, a legfontosabb termelési tényezők (szakképzett munkaerő, tőke, korszerű technológia) belső kínálata nem állt arányban a korszerű iparosodás és a gyors növekedés szükségleteivel, hanem az orosz belső piac fejlettségi szintje, keresleti struktúrája, s igen lassú fejlődési üteme sem. Az agrárreformot követő évtizedekben a mezőgazdaságnak sem termelékenységége, sem jövedelme nem emelkedett számottevő mértékben. Ez nemcsak a belső tőkefelhalmozás és a munkaerőkínálat növekedési ütemét fékezte, hanem a belső piac fejlődését is. A rendkívül alacsony életszínvonalú, kisjövedelmű és adókkal túlterhelt orosz parasztság nem volt képes kellő mértékű és megfelelően növekvő vásárlóképes keresletet biztosítani az ipari fogyasztási cikkek számára. Ezen a téren is csak az első világháborút megelőző néhány évben mutatkoztak pozitív változások jelei. Egészében véve azonban az orosz belső piac és az egész feudális maradványokkal terhelt gazdasági-társadalmi struktúra, az agrárreformtól a világháborúig terjedő időszakban, kevés lehetőséget nyújtott az ipari kapitalizmus intenzív, mélységi irányú fejlődése számára, s a tőkés fejlődést inkább az extenzív terjeszkedés útjára terelte, amelyre a déli és a keleti határterületek betelepítése és az Urálon és Kaukázuson túli területek gyarmatosítása bőséges teret nyitott.

Az önálló és spontán tőkés fejlődés belső gazdasági feltételei és tényezői tehát Oroszországban a XIX. század második felében — a textilipar viszonylagos fejlettsége és súlya ellenére is — hiányoztak, éppúgy mint Magyarországon és a balkáni országokban. Milyen mértékben és milyen határok között tette lehetővé a hiányzó belső gazdasági erőforrások pótlását a teljes állami függetlenség és az állami gazdaságpolitika?

Az orosz kormányok az 1880-as évekig nem törekedtek a hagyományos gazdasági struktúra megváltoztatására. Gazdaságpolitikai intézkedéseiket csaknem kizárólag hatalmi-politikai, pénzügyi és katonai szempontok, a földbir- tokos nemesség osztályérdekei motiválták. A 80-as évek végén és a 90-es évek

ben változás mutatkozott e téren, s az állami gazdaságpolitika egyik főcélja az ország korszerű iparosításának előmozdítása lett.⁶¹

A protekcionista vámrendszer csak egyik, s nem is a legfontosabb részmozzanata volt az iparosítást célzó állami gazdaságpolitikának. Az orosz vámpolitikában különben is mindvégig a fiskális szempontok és agrárérdekek domináltak. A védővámok hatása az iparosodási folyamatra mind az egykorú gazdaságpolitikai irodalomban, mind a gazdaságtörténeti munkákban igen vitatott. Kétségtől mentesen jelentős mértékben hozzájárultak a magas ipari árszint kialakulásához, a belső piacra termelő fogyasztási iparágak technikai fejlődésének lassú voltához, a kezdetleges termelési eljárások és szervezeti formák szívós és tömeges továbbéléséhez. A magas ipari árakkal járó védővámok — párosulva a súlyos állami terhekkel, s az agrárexport-többletet a belső fogyasztás terhére is mesterségesen fenntartó állami gazdaságpolitikával — azt eredményezték, hogy az orosz iparosodás és kapitalista növekedés a lakosság tömegeinek, elsősorban a parasztságnak az életszínvonalára és fogyasztási szintjére gyakorolt igen nagy és állandó nyomás mellett ment végbe.⁶²

A termelőerők adott állapota, a belső termelési és növekedési tényezők fejlettségi szintje mellett a védővámok sem biztosíthatták az orosz iparosodás és tőkés fejlődés önállóságát, nem pótolhatták az ehhez szükséges belső gazdasági erőforrások hiányát, illetve elégtelen voltát. Ugyanczt mondhatjuk el az orosz állami gazdaságpolitika egyéb mozzanatairól is, amelyek közül nem egy a védővámoknál jóval fontosabb volt az iparosodás szempontjából; mint pl. az állami bankrendszer kiépítése, a valutareform, a belföldi államkölcsezőnők konverziója, az adópolitika, az agrárreformok és a polgári átalakulást előmozdító egyéb intézkedések, az iparvállalatoknak nyújtott hitelek, segélyek és kedvezmények, a közvetlen állami ipari alapítások, s mindenekelőtt a vasútépítéssel és a fegyverkezéssel kapcsolatos nagyarányú állami beruházások és megrendelések. Az orosz állam elsősorban mint megrendelő és vásárló hatott rendkívül ösztönzően a nehézipar fejlődésére.

Az orosz kormányok gazdaságpolitikája és a gazdasági folyamatot közvetve vagy közvetlenül befolyásoló állami döntések kétségtől mentesen ösztönözték és előmozdították a belső felhalmozást és a belső piac fejlődését. Főfunkciójuk — s többé kevésbé bevallott főcéljuk is — azonban mégis csak az volt, hogy az iparosodás hiányzó tényezőit külső forrásokból pótolják: hogy kedvező feltételeket, megfelelő garanciákat és nyereséges beruházási lehetőségeket nyújtsanak a külföldi működő és kölcsöntőke számára, s biztosítsák a külföldi gépi berendezések és technikai eljárások kellő mértékű, folyamatos importját.⁶³ Semmiféle állami gazdaságpolitika nem tehetné „önállóvá” és az angliaihoz hasonlóvá a politikailag teljesen független Oroszország tőkés fejlődését, mert az ehhez szükséges belső gazdasági és társadalmi feltételek és tényezők nem jöttek létre elegendő mértékben az ipari forradalmat megelőző történeti folyamat során. Ezt világosan kifejti Sz. J. Vitte orosz pénzügyminiszternek a cárhoz benyújtott nevezetes

⁶¹ G. Barr Carson: *The State and Economic Development: Russia, 1890—1939. The State and Economic Growth.* Ed. by H. G. J. Aitken. New York, 1959. 113—133. I. — *Ljascsenko*: i. m. 172—196. I.

⁶² *Tugan—Baranowsky*: i. m. 404—405., 410—411. I. — *Mavor*: i. m. II. 380—385. I. — *Ljascsenko*: i. m. 38., 190—191. I.

⁶³ Ugyanez volt a helyzet a balkáni országokban is; *N. Spulber*: *The Role of the State in Economic Growth in Eastern Europe since 1860.* *The State and Economic Growth.* 264—265. I.

1900 februári emlékirata. Vitte hangsúlyozza, hogy ha az orosz ipar a természeti erőforrások és az olcsó munkaerő bőséges kínálata, valamint a védővámok ellenére sem fejlődik a kívánt mértékben, annak főokát abban kell keresni, hogy hiányzik az iparivállalkozás legfontosabb feltétele: az aktív tőke. „Szerencsétlenségünkre hazánk éppen a megtakarítások által felhalmozott tőkékben nem elég gazdag . . . Ha az országnak nincs elég saját tőkéje, de mind az állam, mind az ipar haladéktalanul rászorul erre, akkor nincs más kiút ebből a helyzetből, mint a tőkét külföldről behozni . . . Tekintettel arra, hogy országunk tőkeszegény, és tekintettel arra, hogy a nemzeti jövedelem jelentős részét állami szükségletekre kell költeni, . . . rendkívül elmaradt iparunk szükségéges fejlesztését nem lehet másképp megvalósítani, mint a külföldi tőke közvetlen közreműködésével.”⁶⁴

Oroszország tehát a falusi iparból kinövő textilipar fontos gazdasági szerepe és az állami függetlenségből eredő protekcionista gazdaságpolitika ellenére sem tekinthető inkább „önálló” tőkés fejlődésű országnak, mint Magyarországnak, növekedési üteme, fejlettségi szintje elmaradt az utóbbié mögött, s a tőkés fejlődés ellentmondásai és negatívumai is inkább mutatkoztak, mint más európai országokban.

Az orosz összehasonlításból arra is következtethetünk, hogy milyen lehetőségek nyíltak volna 1848—1949 után egy teljesen független Magyarország iparosodása és kapitalista fejlődése előtt. Nincs okunk annak feltételezésére, hogy a teljes állami függetlenség a megvalósultnál gyorsabb és átfogóbb iparosodást és önállóbb tőkés fejlődést eredményezhetett volna. Nem az angol típusú ipari növekedés útját nyitotta volna meg, hanem az oroszországihoz hasonlóét. A gyors iparosodás és az önálló tőkés fejlődés belső gazdasági feltételei és tényezői nálunk sem voltak inkább adottak, s ezek hiányát politikai intézkedésekkel az önálló Magyarország éppúgy nem pótolhatta volna kielégítő mértékben, mint a nála sokkal nagyobb hatalmi potenciállal és komparatív előnyökkel rendelkező Oroszország. A független Magyarország éppúgy nem az önálló vagy a függő tőkés fejlődés alternatívájával állt volna szemben, mint Oroszország, hanem választási lehetőségei a következők voltak: 1. stagnálás vagy igen lassú és kínos növekedés (teljes elzárkózás esetén) a lakosság életszínvonalára és fogyasztására gyakorolt nagy nyomás mellett, mint Oroszországban az 1880-as évek végéig; vagy 2. az iparosodás, a gazdasági növekedés és az állami önállóság érdekei által megkívánt gazdaságikatonai potenciál kiépítésének szükségletei és a belső erőforrások elégtelensége közötti szakadék áthidalása importált termelési tényezők igénybevételével; tehát gyors ipari növekedés, de a megvalósultnál semmiképp sem önállóbb jelleggel.

⁶⁴ Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. II. 144—148. l.

5.

Az előző fejezetekben adott összehasonlító elemzésből kiderült, hogy sem a falusi iparból kinövő tőkés textilipar, sem az állami függetlenségből fakadó protekcionista vámpolitika nem tekinthető az önálló tőkés fejlődés és a gyors ipari növekedés legfőbb és elegendő okának, bár kétségtelenül fontos helyük van a gazdasági és nemgazdasági feltételek és tényezők komplex együttesében. E két tényező együttes jelenléte sem teheti „önállóvá” a tőkés iparfejlődést, ha annak egyéb szükséges előfeltételei és tényezői — amelyek közül elsősorban a gazdasági jellegűeket emeltük ki — egyáltalán nem, vagy nem kielégítő mértékben voltak adva az ipari forradalom küszöbén.

A konkrét összehasonlító történeti elemzés után most meg kell vizsgálnunk az „önálló tőkés fejlődés” problematikáját általános vonásaiban, különös tekintettel a gazdasági feltételekre és a politikai tényezők szerepére.

Maga az „önálló” és a „függő” tőkés fejlődés fogalompárja nem látszik éppen a legalkalmasabbnak a kelet-európai országok sajátos fejlődési problémáinak adekvát megértésére, növekedési modelljük megközelítésére. Mint tipológiai kategória sem használható minden további nélkül a kelet-európai iparosodás és tőkés fejlődés lehetséges és megvalósult változatainak osztályozására, mert történetileg egyetlen kelet-európai országban sem beszélhetünk „önálló” tőkés fejlődésről. A fogalom bővebb kifejtése, tartalmának pontos meghatározása szükséges ahhoz, hogy az összehasonlító történeti kutatásoknak valóban használható eszköze lehessen.

Amennyire vitacikkéből megállapítható, Tolnai György olyan tőkés fejlődést ért alatta, amely belső gazdasági erők alapján, a belső piacra támaszkodva bontakozik ki. „Belső gazdasági erőkön” nyilvánvalóan a termelőerőket, a termelési tényezőket kell értenünk, s azok közül is azokat, amelyek esetében indokolt a „belső-külső” megkülönböztetés: a tőkét, a gépeket és termelőberendezéseket, a technikai alapismereteket és eljárásokat, a szervezési tapasztalatokat, a kvalifikált szellemi és fizikai munkaerőt (mérnökök, technikusok, szakmunkások), s némely esetben magát a vállalkozót is. Önállóan tekinthető egy fejlődés akkor, ha ezen termelési tényezőkről az adott gazdasági rendszeren belül jönnek létre, s a tőkés iparosodás folyamata során mindvégig — aktívan vagy potenciálisan — kielégítő mértékben adva vannak, tehát endogén adottságok határozzák meg a rendszer fejlődését.

Abszolút értelemben vett „önálló” tőkés fejlődés — amely teljesen és kizárólag a belső piacon és a belső termelési tényezőkön alapul — történetileg nincs. Az angol sem az, hiszen a tőkés fejlődés és az ipari növekedés egyik fő ösztönzője mindvégig a külső kereslet, az exportpiacok széles és bővülő hálózata volt. Az angol ipari növekedés vezető szektora, a textilipar a XIV. sz. második felétől a XX. századig tipikus exportipar. Az angol gazdaságnak ez a gyenge oldala — a külső piaci tényezőktől és a külkereskedelemtől való függés — napjainkban egyre inkább mutatkozik. Angliát ennek ellenére joggal tekintjük az „önálló” tőkés fejlődés klasszikus esetének, mert iparosodása és gazdasági növekedése döntő mértékben a belső termelési tényezők működésének eredménye. Ez arra mutat, hogy a fejlődés önálló voltának meghatározásakor a termelési tényezőket tekintjük elsődleges fontosságúaknak a piaci viszonyokkal szemben.

Tolnai Györgynek az „önálló” tőkés fejlődés kérdésével kapcsolatosan kifejtett koncepciója egyébként olyan szemléletet tükröz, amely a különböző fejlettségi szintű tőkés országok közötti piaci kapcsolatokat és az importált ter-

melési tényezőket, különösen a külföldi tőkét, kizárólag a kizsákmányolás eszközeinek, a gazdasági függőség és alárendeltség előidézőinek tekinti. Anélkül, hogy e negatív és retrográd funkcióikat tagadnánk — hiszen a történeti tények tömege bizonyítja ezek meglétét — szeretnénk rámutatni arra, hogy az importált termelési tényezők egyúttal termelőerők is, amelyek hozzájárulnak az importáló ország termelési potenciáljának növekedéséhez, gazdasági fejlődéséhez; a piaci, külkereskedelmi kapcsolatok pedig egyúttal növekedési tényezők, illetve ösztönzők is.⁶⁶ Az importált termelési tényezők és a piaci kapcsolatok e két ellentétes funkciója különböző országokban és különböző történelmi szituációkban más és más mértékben és arányban jelentkezik, s az idő függvényében változik, ezért mindig konkrét történeti és gazdasági elemzéssel kell eldönteni, hogy az adott esetben melyik dominál.

Amint azt az összehasonlítás alkalmával láthattuk, a kelet-európai országok számára a kérdés a történeti valóságban nem olyan formában vetődött fel, hogy az önálló vagy a nem önálló tőkés fejlődés útján induljanak-e el, bizonyos politikai események kedvező vagy kedvezőtlen kimenetelétől vagy politikai helyzetük lehetőségeitől függően. A valóságos történeti folyamat egy ilyen „választás” reális alapját, az önálló tőkés fejlődés gazdasági és társadalmi feltételeinek és tényezőinek szükséges minimumát, nem hozta létre. A gazdasági fejlődés alapkérdései a valóságban egészen más formában és más válaszlehetőségekkel merültek fel:

1. A főkérdés: növekedés vagy stagnálás; tőkés fejlődés, iparosodás és polgárosodás vagy megrekedés a tradicionális és átmeneti formák keretei között.

2. Ha a növekedést, a tőkés fejlődést „választották”, akkor nem állt módjukban választani annak önálló vagy nem önálló, belső vagy külső erőkre alapozott útja között, mert az önálló fejlődés belső feltételei és tényezői nem voltak elegendő mértékben kifejlődve. A történeti fejlődés adottságai következtében gazdasági (s nem politikai) szükségyszerűség volt külső erők, importált termelési tényezők közreműködésének igénybevétele a növekedés, a tőkés iparosodás megindításához, folyamatos lendületének fenntartásához — természetesen országonként különböző mértékben és arányban.

3. Ha a növekedéshez külső tényezők igénybevétele szükséges, akkor ezek megszerezhetők-e a szükséges mértékben, viszonylag olcsón és kedvező feltételek mellett, s biztosítható-e folyamatos utánpótlásuk? Hogy a probléma reális voltát jelezzük, utalunk az angol gépek és szabadalmak kiviteli tilalmára az 1840-es évekig, s arra, hogy a fejlett országok (Anglia, Franciaország, majd Németország) tőkeexportja csak a XIX. sz. második felében öltött jelentősebb méreteket. A nemzetközi tőkeforgalom azonban az első világháború előtt mindvégig a kínálat oldaláról ütközött korlátokba, s a tőkeexportáló országok kínálata általában elmaradt a fejletlen országok részéről megnyilvánuló kereslet mögött.⁶⁷

4. Az importált termelési tényezők együttese csak az egyoldalú függőség és kizsákmányolás eszköze marad-e, vagy termelőerőként működik, igazi növekedési pólussá válik, amely valóban szélessodrású növekedési folyamatot vált ki, ösztönzi a hiányzó belső növekedési tényezők kialakulását, megindítja a belső

⁶⁶ Ebből a szempontból igen figyelemre méltó az Ausztria és Magyarország közötti külkereskedelmi kapcsolatok újszerű elemzése *Hanák Péter* id. tanulmányában, amely a mezőgazdasági és az ipari árviszonyok alakulásának vizsgálatán keresztül kimutatja, hogy e kapcsolatokban nem lehet egyoldalú függésről és kizsákmányolásról beszélni.

⁶⁷ *S. Kuznets: International Differences in Capital Formation and Financing. Capital Formation and Economic Growth. Princeton. 1955. 39—45. 1.*

tőkeképződést, a belső piac fejlődését, egyszóval komplex indukáló hatást fejt ki? A külső erők segítségével megindult növekedési folyamat fenntartható és kiszélesíthető-e annyira, hogy a belső termelési tényezők növekedése idővel gyorsabb ütemű legyen mint a külsők importja, s ennek következtében az előbbiek részaránya fokozatosan növekedjék, az utóbbiaké pedig csökkenjen? Érvényesül-e a gazdasági növekedés folyamatának az a tendenciája, hogy az eredetileg külső tényezők segítségével indukált növekedés idővel fokozatosan önfenntartó, autonóm folyamattá alakuljon át?

Ezek a kérdéscsoportok rámutatnak a kelet-európai iparosodás és tőkés növekedés néhány fontos tényezőjére és a közöttük fennálló viszonylatokra. Egyúttal rávilágítanak arra is, hogy az „önálló” és „függő” tőkés fejlődés merev ellentétpárja önmagában nem elegendő a jelenségek megértéséhez. Ezt a sajátos kelet-európai növekedési modellt (amely általában a megkésett, a fejlődésben elmaradott országok növekedési modellje is) elméleti és történeti úton egyaránt megközelíthetjük. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az alábbiakban felvázolt modell csak egy — bár kétségkívül igen fontos és a vitában előtérben álló — tényezőcsoportra korlátozva vizsgálja a kelet-európai ipari növekedés folyamatát: a belső és külső termelési és növekedési tényezők, elsősorban a belső tőkefelhalmozás és a külföldi tőkeimport szerepe és aránya szempontjából. Bár a tőkeképződés és a beruházás bizonyos minimális aránya és volumene minden növekedés alapfeltétele, még sem áll fenn egyértelmű összefüggés a beruházási ráta változásai és a termelés növekedési üteme között. A tőkeképződésnél fontosabb a tőke felhasználása, a beruházási források megléténél azok hova fordítása, a beruházások struktúrája; ez pedig egy sor egyéb gazdasági, társadalmi és politikai tényező függvénye.⁶⁸ Az iparosodás és a növekedés komplex modelljének felállítása tehát még számos egyéb tényező hatásának és kapcsolatának vizsgálatát és figyelembevételét kívánja meg, erre azonban e cikk keretei közt természetesen nincs lehetőség.

A XIX. századi Kelet-Európában adva volt egy sor fejlődésben elmaradott ország, amelyekben nem alakultak ki elegendő mértékben azok a feltételek és tényezők, amelyek az autochthon iparosodáshoz, a kapitalista növekedési folyamat megindításához szükségesek. Minél nagyobb volt időbeli lemaradásuk, késésük, minél alacsonyabb jövedelmi szintjük és termelékenységük, minél fejletlenebbek voltak termelőerőik, annál inkább szükségszerű volt számukra külső erőforrások, importált termelési tényezők igénybevétele az iparosodáshoz és a növekedés megindításához. Annál nagyobb volt ugyanis a szakadék a termelési tényezők (tőke, szakképzett munkaerő, technika stb.) belső kínálata és a korszerű iparosítás, a gyorsuló és tartós növekedés igényei által megszabott kereslete között. Ez a szakadék tisztán belső erőfeszítésekkel áthidalhatatlannak bizonyult.

Gyakran emlegetik a későnjövők előnyeit az ipari forradalomban: készen vehetik át a legkorszerűbb technikát anélkül, hogy kialakításának erőfeszítéseiből, költségeiből részt vállalnának. Ez előnyös a gyors növekedés számára, de hátrányos az „önálló” iparosodás szempontjából. Angliában a technikai forradalom szervezésén és folyamatosan nőtt ki a technikai ismeretek és készségek, vala-

⁶⁸ S. Kuznets: *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. Economic Development and Cultural Change*. V, VII, IX, X, XI (1956—1963). — B. Cazes: *La vie économique*. Paris. 1965. 41—45. l. — A. K. Cairncross: *Capital Formation in the Take-off. The Economics of Take-off into Sustained Growth*. 240—260. l. — A beruházások és a gazdasági növekedés közötti összefüggés konkrét történeti-statisztikai elemzését ld. O. Aukrust—J. Bjerke: *Real Capital and Economic Growth in Norway 1900—1956. Income and Wealth. Series VIII*. London. 1959. 80—118. l.

mint a tőkefelhalmozás adott szintjéből, a meglevő termelési eljárásokra és felszerelésekre épülve. Az iparosodás technikai normáit és költségeit endogén, azaz a rendszeren belül kialakult gazdasági tényezők szabták meg. A megkésített országok számára a gépi nagyipar technológiai szintje és tőkeigénye külső, exogén adottság, amelyet — nemzetközi átlagban — a legfejlettebb ipari országok színvonalára határoz meg. E termelési tényezők belső kínálatát viszont az elmaradott ország alacsony jövedelmi, megtakarítási és termelékenységi szintje szabja meg.

Az iparosodáshoz és a gyorsuló, tartós növekedéshez szükséges folyamatos beruházási igények és a belső tőkefelhalmozás közötti szakadékot három tényező kumulatív hatása hozza létre. 1. Az ipari forradalom fokozatos előrehaladása során, a technikai és szervezeti fejlődés következtében emelkedik a gépi nagyiparba való belépés küszöbe, azaz egységnyi, világgiazi szinten versenyképes termelési kapacitás üzembehelyezésének minimális költsége.⁶⁹ 2. A 3. fejezetben leírt szektorális növekedési folyamat során a hangsúly a viszonylag kis tőkeigényű ágazatokról egyre inkább áttevődik a nagyobb tőkeigényű iparágakra (vas- és szénbányászat, vaskohászat, gépipar). 3. Az iparosodás szükséges előfeltétele a mezőgazdaság, az alapanyagtermelés és az infrastruktúra megfelelő fejlettsége, ezek a szektorok pedig igen tőkeigényes, de kis hatékonyságú beruházásokat igényelnek.

Az ipari forradalom során tehát, mind az egyes szektorokon belül, mind összgazdasági viszonylatban átmenetileg nő — esetleg többszörösére is emelkedhet — a tőkekoefficiens.⁷⁰ Ez annyit jelent, hogy egységnyi termék- illetve jövedelemnövekmény eléréséhez egyre több egységnyi beruházás szükséges, tehát a beruházásokat gyorsabb ütemben kell növelni, mint ahogy a termelés növekszik. Az elkésített országok előtt az iparosítással kapcsolatos feladatok — amelyek Anglia esetében még hosszabb időszakokra oszlottak el — összetorlódnak, halmozódnak. Minél később lépnek az ipari forradalom útjára, annál nagyobb a szakadék a befektetési szükségletek és a belső felhalmozás szintje között.⁷¹

Az Angliát az ipari forradalom útján közvetlenül követő nyugat-európai országoknak is szembe kellett nézniük ilyen nehézségekkel, de ezek a XIX. század első és második harmadában még korántsem voltak olyan nagyságrendűek, mint a század utolsó harmadában iparosodó kelet-európai országok esetében. Annál is inkább, mert a preindusztriális Franciaország, Belgium vagy Németország a gazdasági és társadalmi fejlettség magasabb fokán s jóval magasabb jövedelmi szinten állott, mint a kelet-európai országok. Az iparosodás belső gazdasági feltételei és tényezői tulajdonképpen potenciálisan adva voltak, csupán hatékony működésüket gátolták bizonyos társadalmi, intézményes, politikai és más természetű korlátok. Az ipari növekedés megindulásához elegendő volt e korlátok eltávolítása, a belső erőforrások hatékonyabb organizációja, a gazdasági mechanizmus átalakítása, új intézmények (pl. ipari beruházó bankok) létrehozása vagy az állam céltudatos gazdaságpolitikája; — importált termelési tényezőket

⁶⁹ *Crouzet*: i. m. 591—592. l. — *Landes*: i. m. 374—376. l.

⁷⁰ A *tőkekoefficiens* a befektetett tőke és a közreműködésével létrehozott termék ill. jövedelem hányadosa: K/P . Az időegység (pl. egy év) alatti tőkenövekmény (beruházás) és termelésnövekmény hányadosa a marginális tőkekoefficiens: $\Delta K/\Delta P = I/\Delta P$ (K =tőke, P =termékmennyiség, I =beruházás). Reciproka a tőke, illetve a beruházás hatékonyságának a mutatója: $P/K, \Delta P/I$.

⁷¹ *S. Kuznets*: Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. VI. Long-Term Trends in Capital Formation Proportions. Economic Development and Cultural Change. IX. 1961. júl. sz. — *R. Bićanić*: A gazdasági növekedés küszöbe. A gazdasági fejlődés feltételei. Bpest. 1963. 347—366. l. — *J. Marcewski*: Comptabilité nationale. Paris. 1965. 471—490. l. — *Cairncross*: i. m. 253—257. l. — *Hoffmann*: The Take-off in Germany. 113—117. l.

csak az iparosodás első szakaszában és minimális mértékben kellett igénybe venniük.⁷²

A kelet-európai országokban azonban a szakadékok ilyen formában nem lehetett áthidalni, mert a belső gazdasági feltételek és tényezők még potenciálisan sem voltak adva a szükséges mértékben. Az iparosodásnak és a növekedésnek tehát szükségszerű velejárója, sőt feltétele a külső erőforrások felhasználása, külföldi termelési eljárások, gépek, berendezések, szakemberek, s mindenek felett tőkék importja; ez utóbbiak elsősorban az infrastruktúra beruházási igényeinek fedezésére, de közvetlen termelői beruházások céljára is.⁷³

Az importált termelési tényezők segítségével megindított iparosodás igen fontos jellemzője, hogy a növekedési folyamat során változhat az önállóság vagy a függés foka, eltolódások következhetnek be a külső és belső erőforrások, termelési tényezők arányában, súlyában. Importált tőkék nagyarányú és növekvő beruházása megindíthatja, illetve meggyorsíthatja a belső tőkefelhalmozás folyamatát, a belső termelési tényezők fejlődését. Növekvő beruházások idején ugyanis érvényesül az a tendencia, hogy a megtakarítások — a nemzeti jövedelem emelkedésén keresztül — egyensúlyba kerüljenek a beruházásokkal. A beruházások és megtakarítások e dinamikus egyensúlya — természetesen bizonyos korszakkal és fáziseltolódásokkal, s ciklikus mozgások formájában — az importált tőkék megfelelő felhasználása, közvetlen vagy közvetett termelői beruházásokra való fordítása esetén kifejezi hatását. A nagyarányú külföldi beruházások — amelyeknek zöme az infrastruktúrába irányul — a multiplikátor hatás révén növelik a nemzeti jövedelmet, s ezen keresztül a fogyasztást, a belső piac vásárlóerejét és a megtakarításokat is.⁷⁴ A nemzeti jövedelem és a termelés növekedése esetén nő a megtakarítások abszolút nagysága, s egy bizonyos szakaszban — különösen a rövidtávú konjunktúraciklusok expanziós fázisában — a megtakarítások növekedési üteme meggyorsul. A jövedelemnövekmény növekvő részét fordítják felhalmozásra, s a megtakarítások aránya országos viszonylatban az ipari forradalom előtti alacsony szintjéről a növekvő gazdaságokra jellemző magasabb szintre — a nemzeti jövedelem 5⁰/₀-a körüli értékről 10—15⁰/₀-os határok közé — emelkedik.⁷⁵ A külföldi eredetű tőkék nagyobbarányú, gyorsuló ütemű és folyamatos beruházása tehát a belső tőkeképződés gyorsulását váltja ki.

A növekedés első szakaszában, az infrastruktúrával kapcsolatos nagy beruházások idején növekszik a külföldi tőkék (és más termelési tényezők) részaránya az összes tőkeképződésben, mert az iparosodás megalapozásához és a

⁷² Landes: i. m. 354—439. l. — K. Borchardt: Zur Frage des Kapitalmangels in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Deutschland. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Bd. CLXXIII. 1961. 401—421. l. — R. Cameron: Theoretical Bases of a Comparative Study of the Role of Financial Institutions in the Early Stages of Industrialization. Deuxième Conférence Internat. d'Histoire Econ. 1962. Vol II. 567—588. l.

⁷³ A fejlődésben elmaradott országok tőkeképződésének problémáira általában ld. R. Nurske: Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries. New York. 1953. — M. J. Levy: Some Social Obstacles to „Capital Formation” in „Underdeveloped Areas”. Capital Formation and Economic Growth. 441—520. l.

⁷⁴ A multiplikátor azt mutatja meg, hogy a beruházás növekedése esetén a jövedelem hányszorosával növekszik meg ($k = \Delta Y / \Delta I$, tehát $\Delta Y = k \cdot \Delta I$). Ld. Keynes: i. m. 134—153. l. — Hansen: i. m. 105—133. l. — Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története. Bpest. 1963. 524—534. l.

⁷⁵ W. A. Lewis: The Theory of Economic Growth. London. 1955. 226. l. — W. W. Rostow: The Stages of Economic Growth. Cambridge. 1960. 37. l. — A kérdés történeti statisztikai megközelítését ld. S. Kuznets: International Differences in Capital Formation and Financing. 19—33. l. és a 71. jegyzetben idézett művében.

növekedés megindításához szükséges magas beruházási arány (a nemzeti jövedelem 15—20⁰/₀-a) csak külső erőforrások segítségével valósítható meg. A növekedés későbbi szakaszában csökkennek az infrastruktúra beruházásai. A beruházások súlypontja a kevésbé tőkeigényes feldolgozó iparokra tolódik át, ennek következtében csökken a tőkeefficiens, emelkedik a beruházások hatékonysága, a növekedés kisebb beruházási aránnyal is fenntartható, sőt gyorsítható is. A beruházási arány tehát csökken, a beruházások abszolút összege azonban — a nemzeti jövedelem gyors növekedése következtében — emelkedhet. Lényeges azonban az, hogy ebben a szakaszban a beruházási arány már összhangban van a belső megtakarítások arányával. Változások következnek tehát be a tőkeképződés és a beruházás forrásainak viszonyában: a belső felhalmozás részesedése nő, a külföldi tőkék részesedése, majd egy idő múlva abszolút összege is, csökken.⁷⁶

A külső erőforrások segítségével meginduló növekedés folyamán tehát gazdasági szükségszerűséggel kialakulhatnak az önálló fejlődéshez szükséges belső tényezők; a gazdasági fejlődés magában hordozza a fokozatos önállósulás tendenciáját, s ez kedvező társadalmi és politikai feltételek mellett érvényesülhet is. Az alapfeltétel azonban az eléggé gyorsütemű és tartós növekedés megindulása. A stagnáló, a tradicionális vagy átmeneti formák között megrekedő gazdaság viszont, a fokozódó lemaradás, a növekvő szintkülönbségek következtében, állami önállóság esetében is, magában rejtí a gazdasági majd politikai függés tendenciáját.

Lényeges mozzanat ebből a szempontból a nemzetközi szintkülönbségek kiegyenlítődése, az iparosodás és növekedés útjára megkésve lépő országok felzárkózására irányuló tendencia a növekedési folyamat során. Ez annak eredménye, hogy a modern ipari növekedés hosszútávú (szekuláris) trendje logisztikus görbét mutat. A XIX. század utolsó negyedében és a XX. század elején, midőn a kelet-európai országok e trendgörbe alsó szakaszán, vagyis a gyorsuló növekedés stádiumában voltak, akkor a nyugati tőkés országok már túljártak a trendgörbe inflexió pontján, a lassuló ütemű növekedés periódusában. Így érvényesülhetett a szintkülönbségek kiegyenlítődése, a növekedésben megkészt országok fokozatos felzárkózásának tendenciája, bár kétségkívül igen lassan.

A növekedési folyamat során tendencia mutatkozik az iparosodás feltételeinek sajátos alakulása következtében létrejött szerkezeti torzulások korrigálására is. „Ha egy ország jelentős mértékben eltér a normális termelési szerkezettől, akkor ebből bizonyos mértékig arra lehet következtetni, hogy az ipar elmaradó szektorai valószínűleg a normálisnál gyorsabban nőnek, és a normális szerkezet megközelítésére hajlanak” — így foglalja össze az erre vonatkozó széles nemzetközi összehasonlító ökonometriai vizsgálatok eredményeit Chenery.⁷⁷

A fentiekben sematikusán, s elméleti megfontolások alapján felvázolt folyamat legfontosabb mozzanatai a világ különböző országainak fejlődéséből vett adatokkal is alátámaszthatók és illusztrálhatók, ezen adatok teljes felsorakoztatására azonban itt most nincs lehetőségünk. Konkrét adataink vannak a tőkeefficiens növekedéséről az ipari forradalom során, majd hosszútávú csökkenési tendenciájáról az ipari forradalom időszakának lezárulásával.⁷⁸ Az utóbbi két évszázad folyamán minden fejlett országban volt egy periódus, amikor lényegesen emelkedett a tőkeképződés aránya a nemzeti jövedelem százaléká-

⁷⁶ Kuznets : i. m. 33—45. l.

⁷⁷ Chenery : i. m. 392. l.

⁷⁸ Lásd a 71. jegyzetet.

ban. A megtakarítási és a beruházási ráta emelkedése nem folyamatosan és fokozatosan történt, hanem egy viszonylag rövid szakasz során, amely némely országban ismétlődött is. A tőkeképződési ráta bizonyos szinten megállapodik, s nem követi tovább a nemzeti jövedelem emelkedését.⁷⁹ Adatszerűen kimutatható a beruházások struktúrájának változása, s a súlypont áttolódása az ipari forradalom előrehaladása során az infrastruktúráról a feldolgozó iparokra.⁸⁰

Problémák szempontjából legfontosabbak a hazai és a külföldi tőkék részesedési arányára vonatkozó nemzetközi adatok. Bizonyos összegű külföldi tőkék minden nyugat-európai ország iparosodásának kezdetén kimutathatók, s ez még fokozottabb mértékben érvényes a gépekre, technikai eljárásokra és szakemberekre. Anglia a hollandoktól kölcsönzött a XVII. században; Franciaország és Belgium Angliától; Németországban az angol, francia és belga tőkék játszottak szerepet; Ausztriában pedig az előbbieket mellé már a német tőkeexport is felzárkózott. Mi az importált termelési tényezők részesedési arányának az a maximális mértéke, kritikus pontja, ameddig egy ország tőkés fejlődését önállónak, autochthonnak tekinthetjük? Quantitatív értéket csak a tőkefelhalmozás forrásai tekintetében állapíthatunk meg. Úgy vélem, hogy önállónak tekinthető annak az országnak a fejlődése, amelyben a külföldi tőke részesedése az össztőkeképződésben egyik periódusban sem haladja meg a 20%-ot, s nem tesz ki nagyobb összeget, mint a nemzeti jövedelem 30%-a. Ezek közé tartozott Anglián kívül Belgium, Franciaország, Németország, Svájc, az USA, Japán, Finnország. Ausztria ilyen értelemben már nemigen tekinthető önálló tőkés fejlődésű országnak. Viszonylag magasra rúgott a külföldi tőkék részesedése az ipari növekedés kritikus időszakában Svédországban, Dániában, Kanadában, Ausztráliában, Újzéländban és Oroszországban (csak azokat az országokat említjük, amelyekre számszerű adataink vannak). Ez utóbbiakban az össztőkeképződés 40—50%-a körül járt, vagy még ezt is meghaladta.⁸¹

A másik fontos tény, hogy számos országban, amelyekre vonatkozóan megfelelő idősoraink állnak rendelkezésre, kimutatható, hogy a külföldi tőke részesedése az iparosodás kezdetén nőtt, majd egy idő után megváltozott a folyamat iránya, s az importált tőkék aránya csökkent. A tőkeimporttal induló országok közül Franciaország, Belgium és Németország már a XIX. század közepén, az USA és Ausztria a század végén, Ausztrália, Kanada és Japán pedig a XX. század első két évtizedében tőkeexportáló országgá vált.⁸²

A fentiekben elméletileg kifejtett és konkrét adatokkal is alátámasztott „önállósági” modellnek — amely a belső és külső erőforrások, termelési tényezők szerepe szempontjából világítja meg a tőkés iparosodás és növekedés folyamatát — a következő fontosabb változataival találkozunk az európai történeti fejlődésben:

1. Az autochthon iparosodás, az önálló tőkés fejlődés típusa, amelyben a belső termelési tényezők kizárólagos vagy túlnyomó szerepet játszottak. Az importált tényezők szerepe csekély és a növekedési folyamat kezdeti szakaszára korlátozódik. Itt célszerű két alváltozatot megkülönböztetnünk:

a) Anglia, az egyetlen ország, ahol a tőkés iparfejlődés nemcsak önálló volt, hanem *spontán* is, azaz az ipari forradalom a kormány és más politikai tényezők

⁷⁹ Kuznets: i. m. 19—33., 60—75. l.

⁸⁰ Cairncross: i. m.

⁸¹ Kuznets: i. m. 33—45., 70—75. l. — K. Berrill: Foreign Capital and Take-off. The Economics of Take-off into Sustained Growth 285—300. l.

⁸² Kuznets: i. m. 33—45., 70—75. l.

közreműködése nélkül, a gazdasági és társadalmi tényezők spontán működésének eredményeképp bontakozott ki.

b) Nyugat-Európa, ahol az iparosodás és a növekedés gazdasági feltételei és tényezői — legalábbis potenciálisan — adva voltak, hatékony működésüknek azonban olyan társadalmi, intézményes, politikai és tudati korlátai voltak, hogy az ipari forradalom nem bontakozhatott ki spontánul. Szükség volt az állam aktív közreműködésére, természetesen országoként különböző formában és mértékben. Ennek az ún. „erőszakolt” iparosodásnak klasszikus példája Németország, ahol az állam, mint beruházó és vállalkozó, közvetlenül is szerepet játszott a fejlődésben.⁸³

2. A kelet-európai és az északi országokban a modern iparosodás és a tőkés növekedés belső feltételei és tényezői még potenciálisan sem jöttek létre a szükséges mértékben. Az ipari forradalom szükségletei és a termelési tényezők hazai kínálata közti szakadékot az állami gazdaságpolitika is csak külső erőforrások igénybevételével tudta áthidalni. A külföldi tőkék befektetése és egyéb termelési tényezők importja néhol megindította az ipari forradalmat, átfogó iparosodási és növekedési folyamatot indukált, amely fokozatosan a gazdaság egyre több ágazatát és az ország egyre több vidékét vonta be sodrásába. A folyamat során nőtt a belső tőkefelhalmozás aránya és volumene, a külföldi tőkék és az egyéb importált termelési tényezők szerepe pedig fokozatosan csökkent. Ide tartozott Magyarország, Oroszország, Svédország.⁸⁴

3. Az országok másik csoportjában a külföldi tőkék nagyarányú beáramlása nem váltott ki ipari forradalmat, nem eredményezett átfogó iparosítást és szélessodrású növekedést, nem ösztönözte a belső termelési tényezők fejlődését. Az importált tőkék zömét, produktív befektetés helyett, inkább nem-gazdasági, politikai-hatalmi célokra fordították. Mindez nagyfokú eladósodást, növekvő gazdasági és politikai függőséget eredményezett, tényleges gazdasági fejlődés nélkül. A külföldi tőke által nemcsak finanszírozott, hanem közvetlenül is irányított ipari növekedés szélsőségesen egyoldalú és extravertált volt: egy-egy elszigetelt ágazatra korlátozódott, elsősorban egyes keresett nyersanyagok és fűtőanyagok exportra való kitermelésére. Ezen szektorok gyors növekedése mellett az egész gazdaság és társadalom megmaradt hagyományos preindusztriális állapotában. Ide tartoztak — a XX. század elejéig, de talán még tovább is — a balkáni országok.

4. Végül voltak országok (mint pl. Albánia, Törökország), amelyek megrekedtek a tradicionális gazdaság keretei között, vagy az átmenet legalsó lépésőin. E stagnáló országokban iparosodásra nem került sor, a növekedés vagy nem indult meg, vagy rendkívül lassú volt.

Kelet-Európában — mint már említettük — az 1. változat — az önálló tőkés fejlődés — megvalósulására nem volt lehetőség. Milyen tényezők játszottak közre abban, hogy az egyes országokban melyik változat valósult meg, különösen a 2. és a 3. lehetőség közül? Úgy vélem, hogy ez — többek között — az a

⁸³ W. O. Henderson: *The State and the Industrial Revolution in Prussia. 1740—1870.* Liverpool, 1958. — W. Fischer: *Government Activity and Industrialization in Germany (1815—70). The Economics of Take-off into Sustained Growth.* 83—94. l.

⁸⁴ Ebbe a csoportba sorolhatjuk Ausztriát is, amelynek iparosodásában különösen a francia és a német tőkék játszottak kiemelkedő szerepet. 1913-ban az államadósságok 19, a bankrészvények 24, a szállítási és hajózási vállalatok részvényeinek 39, az ipari részvények 11, a vasúti értékpapíroknak pedig 71⁰/₀-a volt külföldi kézben. Egy lakosra 160 K külföldi eredetű tőke és kölcsön esett (Fellner: i. m. 131—132. l.).

kérdés, ahol különösen nagy súllyal esik latba az iparosodás és a gazdasági növekedés nem-gazdasági — társadalmi, politikai, intézményes és tudati — feltételeinek és tényezőinek szerepe, olyan exogén tényezők mellett, mint az ország nagysága, földrajzi helyzete, világgazdasági környezete, természeti erőforrásokkal való ellátottsága, s a mindezekből eredő komparatív előnyök, valamint az olyan esetleges történeti események hatása, mint a háborúk, természeti csapások stb. Igen fontos azoknak — az elsődlegesen társadalmi és politikai meghatározottságú — tényezőknek az együttese, amelyet legjobban talán a „gazdasági mechanizmus” gyűjtőszava alatt foglalhatnánk össze: a vállalkozás szervezete, a finanszírozás intézményei és módszerei, a gazdasági döntések létrejöttének és végrehajtásának mechanizmusa stb. S végül talán az egyik legfontosabb: az állami gazdaságpolitika.⁸⁵

Minél elmaradottabb gazdasági-társadalmi struktúrával, s minél később kapcsolódik be egy ország az iparosodási folyamatba, annál nagyobb szerep jut a politikai tényezőknek, az állami gazdaságpolitikának. Az állami önállóság bizonyos foka, vagy legalábbis a kedvező politikai környezet, a polgári állam funkcióinak minimális megvalósulása az iparosodás és a tőkés fejlődés szükséges — de önmagában nem elégséges — feltételének tekintendő.

Történeti példák amellettt szólnak, hogy az állami gazdaságpolitika szerepe döntőbb az ipari forradalmat megelőző időszakban, amikor az önálló iparosodás és tőkés fejlődés feltételei és tényezői kialakulnak és érlelődnek, mint az ipari forradalom időszakában, amikor — a belső gazdasági erőforrások elégtelensége esetén — politikai eszközökkel már nem lehet „önálló” útra terelni a fejlődést. Az állami gazdaságpolitika credményességének határait — az „önálló” iparfejlődés szempontjából — a belső gazdasági feltételek érettségi foka szabja meg. Ha ezek a feltételek az ipari növekedés szükségleteihez képest elégtelenek, akkor az állami gazdaságpolitika megindíthatja ugyan az iparosítást, külső erőforrások igénybevitelével, de nem indíthatja meg vagy segítheti elő az „önálló” iparosodást.

Az állam gazdaságpolitikájával jelentős mértékben befolyásolhatja a fejlődés útját, amennyiben kedvező feltételeket, intézményes kereteket és lehetőségeket hozhat létre ahhoz, hogy az importált termelési tényezők 1. a kellő mennyiségben, racionális áron és folyamatosan rendelkezésre álljanak, 2. termelőerőként működjenek, vagyis úgy kerüljenek felhasználásra, hogy gazdasági fejlődést indukáljanak, s ösztönözzék a növekedés belső tényezőinek kialakulását.

Az állami gazdaságpolitika eszközei és módszerei sokfélék lehetnek, s az alábbi fő csoportokra vagy szintekre oszthatók, közvetett vagy közvetlen voltak, hatékonyságuk foka szerint:

a) Az iparosítás számára kedvezőtlen, azt gátló termelési viszonyok, intézmények, jogi és politikai tények és egyéb felépítményi elemek felszámolása, megváltoztatása.

b) Az iparosítás számára kedvező intézményes, jogi és politikai környezet létrehozása.

c) Az iparosítást közvetve vagy közvetlenül érintő gazdasági döntések, törvényhozási és rendeleti intézkedések: adó és valutapolitika, vám- és külkereskedelempolitika, hitelintézmények, gazdasági szakoktatás stb.

d) Az infrastruktúra, a társadalmi ösztöke kiépítése és egyéb közmunkák.

⁸⁵ E kérdés történeti és elméleti vonatkozásait ld. *H. G. J. Aitken* (ed.): *The State and Economic Growth*. New York, 1959.

e) Közvetlen ipartámogató intézkedések: kedvezmények, hitelek, segélyek megrendelések.

f) Közvetlen ipari beruházások, állami iparvállalatok létesítése és fenntartása.

A magyar állam 1867 után e gazdaságpolitikai eszközök nagy részével élhetett és élt is. A legfontosabb kivételt a védővámok jelentették, ezek azonban — mint a nemzetközi összehasonlítás mutatja — korántsem tartoztak az állami iparfejlesztési politika és növekedési stratégia leghatékonyabb és egyértelműen pozitív hatású fegyverei közé. A történeti tények azt tanúsítják, hogy a magyar állam 1867 után — önállóságának ismert korlátai ellenére — a fent vázolt gazdaságpolitikai funkciókat az ipari növekedésben — a gazdasági adottságok határai között — ha nem is maximális, de kielégítő mértékben betölthette. S ez — sok egyéb között — egyik fontos tényezője volt annak, hogy Magyarország gazdasági fejlődése a dualizmus korában a tőkés iparfejlődés európai főváltozatai közül a fent 2. számmal jelölt úton járt, s ennek a fejlődési útnak kedvezőbb és az optimálishoz közelebb álló változatát képviselte, mint a nála teljesebb állami önállósággal rendelkező Oroszország.

Ezt az állítást a 4. fejezetben említettekén kívül még néhány kvantitatív jellegű ténnyel szeretném alátámasztani. A kiindulópontot a Berend T. Iván és Ránki György által legújabbán közzétett adatok képezik a nemzeti jövedelem, a tőkeképződés és a beruházások alakulására vonatkozóan.⁸⁶ Hogy a képet teljesebbé tegyük, a 17. táblázaton közölt számításokat még az alábbiakkal egészíthetjük ki.

19. táblázat. Átlagos évi beruházások és a nemzeti jövedelem átlagos évi növekménye Magyarországon

	Átlagos évi beruházások (I), millió K			A nemzeti jövedelem átlagos évi növekménye (ΔP), millió K	
	1867—1873	1873—1900	1900—1913	1867—1900	1900—1913
Mezőgazdaság	73	106	246	35,5	179
Ipar, bányászat	35	28	90	20	76
Kereskedelem, szállítás	140	93	138	10	24
Építkezés, egyéb	22	73	126		
Összesen	270	300	600	65,5	279

20. táblázat. A marginális tőkeefficiensek $\left(\frac{I}{\Delta P}\right)$ Magyarországon

	1867—1900	1900—1913
Mezőgazdaság	2,9	1,4
Ipar, bányászat	1,5	1,2
Szállítás, forgalom	10,6	5,8
Egész gazdaság	4,6	2,2

⁸⁶ Berend—Ránki: i. m. Tört. Szemle 1966. 2. sz. — A közölt adatokban — különösen a korai periódusokra nézve — sok a becslésből eredő tétel, a folyamat irányáról azonban a valóságot megközelítő képet nyújtanak.

21. táblázat. A beruházások aránya az egyes időszakok közepes jövedelmének százalékában

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Mezőgazdaság	6,1	6,0	7,3
Ipar, bányászat	12,5	4,7	6,7
Kereskedelem, szállítás	117	33	24
Nemzeti jövedelem	17	11,4	11,3

22. táblázat. A beruházások százalékos megoszlása szektorok szerint

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Mezőgazdaság	27	35	41
Ipar, bányászat	13	9,3	15
Szállítás, forgalom	52	31	23
Építkezés, egyéb	8	24,7	21

23. táblázat. Átlagos évi tőkeképződés Magyarországon

a) Milliő koronában

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Belső megtakarítások	140	260	700
Tőkeimport	210	150	130
Összes tőkeképződés	350	410	830
Beruházások	270	300	600

b) Az időszak közepes nemzeti jövedelmének százalékában

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Belső megtakarítások	8,8	10	13,2
Tőkeimport	13,1	5,8	2,4
Összes tőkeképződés	21,9	15,8	15,6
Beruházások	17	11,4	11,3

c) A belső felhalmozás és a tőkeimport részesedése az összes tőkeképződésben, százalékban

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Belső felhalmozás	40	63	84
Tőkeimport	60	37	16

24. táblázat. A külföldi beruházások és kölcsönök megoszlása a szektorok között (%)

	1867—1873	1873—1900	1900—1913
Vasútépítés	59	31,5	13,1
Hitelintézetek	5,4	4,5	21
Ipari részvénytársaságok	2,4	6,0	7,2
Államkölcsönök (állami vasútépítések nélkül), községi kölcsönök, záloglevelek	33,2	58	59,7

A fenti táblázatokból kiderül, hogy az első periódusban (1867—73) igen magas volt a beruházások összege és rátája, elsősorban az infrastruktúra (szállítás, közlekedés) nagyarányú beruházásai és az ebből eredő magas tőkecoefficiens miatt. A belső felhalmozás lényegesen elmaradt a beruházási szükségletektől, s azoknak csak mintegy felét volt képes kielégíteni. A hiányt szükségszerűen tőkeimporttal kellett fedezni. A tőkeimport összege és aránya ebben az időszakban igen nagy volt, s a külföldi tőkéket — amelyeknek beáramlását állami garanciák könnyítették meg — elsősorban az infrastruktúra nagy volumenű és kishatékonyságú beruházásaira fordították. Ebben a szakaszban a beruházások gyorsabban növekedtek, mint a nemzeti jövedelem, ez azonban a multiplikátor hatás révén hosszabb távon a jövedelemnövekedés és a belső tőkeképződés meggyorsulását eredményezte.

Ez utóbbi tendenciák félreérthetetlenül megfigyelhetők a második — beható elemzés számára talán túlságosan hosszú, de az adatok miatt szükségszerűen így megválasztott — periódusban. A beruházási ráta — főleg az infrastruktúra beruházásainak csökkenése miatt — süllyedt, a megtakarítások abszolút összege és aránya nőtt, így jelentősen csökkent a szakadék a beruházási szükségletek és a belső tőkefelhalmozás szintje között. Ebben az időszakban a nemzeti jövedelem és a belső felhalmozás gyorsabban nőtt, mint a beruházások és a külföldi tőkeimport. A belső és külső tőkék részesedési arányának alakulásában fordulat következett be, mégpedig valahol az 1890-es években.

A harmadik periódus már világosan mutatja a külföldi tőke abszolút összegének és arányának jelentős csökkenését. A belső megtakarítások ekkor már lényegében teljesen fedik a beruházási szükségleteket. Ebben a periódusban mind a nemzeti jövedelem, mind a belső megtakarítások és a beruházások növekedési üteme meggyorsul, de a megtakarítások gyorsabban nőnek, mint a nemzeti jövedelem, részesedési arányuk tehát emelkedik. A megtakarítási ráta ekkor éri el a XIX. századi fejlett ipari országok szintjét. A beruházások rátája változatlan marad, abszolút összege azonban megkétszereződik. Az ipari és mezőgazdasági beruházásoknak mind rátája, mind összege lényegesen emelkedik, s ez a tőkecoefficiens már mutatkozó csökkenő tendenciája mellett, a jövedelmek gyorsuló növekedését eredményezi. A külföldi tőkék részesedése ezen időszak új beruházásaiban már alatta van annak a kritikus értéknek, amely alatt az iparosodás és a tőkés fejlődés folyamatát a XIX. századi nyugat-európai országokban „önállónak” minősítettük.

Ugyancsak quantitative kimutatható a nyugati országokhoz — főleg Ausztriához — való közeledés tendenciája, Magyarország gyorsabb növekedési rátája következtében.⁸⁷ Az utolsó periódusban a szerkezeti torzulás korrekciójára

⁸⁷ Erre vonatkozóan ld. *Hanák Péter* id. tanulmányát.

irányuló törekvés is megfigyelhető, az elmaradt iparágak gyorsabb növekedése és emelkedő részesedése révén (pl. textilipar esetében).

Fejtegetéseim csak a kelet-európai iparosodás és tőkés fejlődés bonyolult problematikájának egy részletkérdésére terjedtek ki.⁸⁸ Céljuk elsősorban az volt, hogy rámutassanak: milyen komplex és széleskörű összehasonlító vizsgálatok, kvantitatív és strukturális elemzések, egyértelműen meghatározott és jól körülhatárolt fogalmak, valamint a történettudományiak mellett közgazdasági és szociológiai kutatási módszerek használata szükséges ahhoz, hogy ilyen gazdaságtörténeti kérdések kapcsán megnyugtató és szolid általánosító következtetéseket vonhassunk le.

Л. КАТУШ

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И О «САМОСТОЯТЕЛЬНОМ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ»

Резюме

Статья является выступлением в дискуссии о своеобразной модели капиталистического промышленного развития и экономического роста Восточной Европы, начатой в связи с книгой Дьердя Толнаи о ткацко-прядной промышленности и текстильной мануфактуре Венгрии в 1840-х годах. Автор исследует экономические и политические условия промышленного развития и при помощи метода количественных сравнений желает дать ответ на вопрос о том, является ли правильным предположение, по которому в текстильной промышленности Венгрии 1840-х годов потенциально являлось бы возможным развитие промышленности по английскому образцу, т. е. потенциально была дана возможность идти по пути «самостоятельного капиталистического развития», и это не осуществилось лишь вследствие отсутствия государственной независимости и протекционистской таможенной политики. Против данного гипотеза Дьердя Толнаи автор доказывает, что и в Венгрии, и вообще в странах Восточной Европы ни текстильная промышленность, ни государственная независимость сами по себе не были достаточными к осуществлению «самостоятельного» (автохтонного) современного — подобного к английскому образцу — промышленного развития и капиталистического роста, ведь отсутствовали необходимые к этому основные внутренние экономические факторы и условия.

В первой главе указывается на то, что происходившее в деревенском текстильном промысле капиталистическое развитие не автономный, а наведенный (индуктированный) процесс, вызванный к жизни стимулирующим влиянием более первичных экономических явлений. Упорное существование и разрастание деревенского мелкого товарного производства в Восточной Европе XIX века является признаком того, что или же отсутствовали или же в недостаточной мере были развиты важные условия промышленного развития.

Во второй главе автор — при помощи количественных показателей — сравнивает Англию и Венгрию периода до промышленной революции, и приходит к выводу, что независимо от политических условий не могло быть речи даже о потенциально одинаковом пути промышленного и капиталистического развития, ввиду того, что между двумя странами имело место существенное различие как в области уровня экономического раз-

⁸⁸ Úgy vélem, hogy az iparosodás és a tőkés fejlődés fentiekben kifejtett koncepciója nem áll ellentmondásban a felszabadult országok problémáinak és törekvéseinek helyes szemléletével, sőt éppen ez van összhangban vele. A nemzeti felszabadulás ugyanis nem nyitotta meg ezen országok előtt az önálló gazdasági fejlődés automatikus útját. Külső erőforrásokra talán még sokkal inkább szükségük van, mint a XIX. századi kelet-európai országoknak. A harmadik világ hathatós gazdasági megsegítése korunk egyik központi problémája. A lényeges kérdés számukra is abban rejlik, hogy az importált külföldi működő tőkéhez és más gazdasági segélyekhez normális és kedvező gazdasági és politikai feltételek mellett jussanak hozzá, s azokat úgy használják fel, hogy az ország iparosítását, növekedését, a belső erőforrások gyorsuló fejlődését segítsék elő, s ezzel a növekedési folyamat fentvázolt dialektikája folytán, létrehozzák a gazdasági önállósulás feltételeit.

вития, так и в области состояния факторов производства и роста, а также в области общественной структуры. При таких условиях текстильная промышленность в Венгрии не могла играть такой руководящей роли в промышленном развитии, какую она играла в Англии (3 глава).

В 4 главе автор сравнивает количественные показатели экономического роста, развития промышленности, образования капитала и инвестиций в Венгрии и России в 50-летний период перед первой мировой войной и приходит к выводу, что Россия — несмотря на значительную роль вырастающей из деревенского промысла капиталистической текстильной промышленности, и обусловленной государственной независимостью протекционистской политики, — нельзя считать «более самостоятельной» на пути капиталистического развития, чем Венгрию. Темп роста в России не явился более быстрым, чем в Венгрии, а в области всеобщего уровня экономического развития, развития промышленности, образования внутреннего капитала и уровня инвестиций она отставала от Венгрии, а что касается введенных из-вне производительных факторов (иностранного капитала и техники), то они в России играли по меньшей мере такую же роль, какую в Венгрии.

Пятая глава содержит общие выводы в связи с проблемой «самостоятельного капиталистического развития». В этой главе автор выдвигает модель развития промышленности и экономического роста в Восточной Европе, имея в виду роль внутренних и внешних факторов производства, а также государственной экономической политики. В заключении автор знакомит читателей с исторически сложившимися вариантами данной модели. Так как в этих странах необходимые к «самостоятельному» капиталистическому развитию внутренние экономические условия и факторы не создались в удовлетворительной мере, в силу независимой от политических условий экономической необходимости приходилось прибегать к использованию внешних сил, импортированных производительных факторов для начала капиталистического промышленного развития, для обеспечения непрерывного размаха роста. Существенным являлся вопрос о том, удалось ли при нормальных условиях приобрести эти внешние производительные факторы (капитал и технику) в необходимом количестве, и если да, то их использование происходило ли таким образом, чтобы они содействовали индукции широкого, самосохранительного процесса возрастания, стимулированию роста внутренних производительных факторов. В Венгрии — несмотря на ограниченную политическую независимость страны — данные условия удалось осуществить: крупная инвестиция внешнего капитала индуцировала всеобщий и быстрый процесс роста, в ходе которого темп внутреннего накопления капитала был более быстрым, чем поток внешних капиталов, итак в пропорции внутренних и внешних капиталов в пользу первых произошел положительный сдвиг.

L. KATUS

CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME RELATIF À L'INDUSTRIALISATION ET À L'ÉVOLUTION «CAPITALISTE AUTOCHTONE» EN EUROPE ORIENTALE

Résumé

La présente étude se rattache à cette discussion qui, en connexion avec l'ouvrage de Gy. Tolnai sur les filatures et manufactures textiles de la Hongrie des années 1840, s'était ouverte par rapport aux voies de l'évolution industrielle capitaliste et aux modèles spécifiques de développement économique en Europe orientale. L'auteur de l'étude soumet à l'examen les conditions économiques et politiques de l'essor industriel et, en appliquant la méthode de comparaison quantitative, il cherche à répondre à la question suivante: est-il juste de supposer que dans l'industrie textile de la Hongrie de 1840 les possibilités furent potentiellement données pour s'engager dans la voie semblable à celle suivie en Angleterre, c'est-à-dire dans la voie «de l'évolution capitaliste autochtone»; le manque de l'indépendance d'Etat et l'existence d'une politique protectionniste étaient-ils les seuls obstacles où se heurtait cette évolution? A l'encontre de l'hypothèse soutenue par Gy. Tolnai l'auteur de l'étude démontre que, vu le manque des facteurs et conditions fondamentaux d'ordre économique, ni en Hongrie, ni dans les pays de l'Europe orientale l'industrie textile capitaliste et l'indépendance d'Etat ne suffirent à elles seules à assurer la voie «autochtone» à l'industrialisation moderne et au développement capitaliste telle qu'elle s'était réalisée en Angleterre.

Dans le premier chapitre l'auteur souligne que l'évolution capitaliste qui s'était effectuée dans l'industrie textile rurale, n'était point un processus autonome; induit, ce processus fut dû à

l'effet stimulant des phénomènes économiques primaires. L'existence vivace de la petite production marchande rurale, sa pléthore dans l'Europe orientale du XIXe siècle, témoignent de ce que les importantes conditions d'un essor industriel y firent défaut ou n'existèrent que dans une mesure peu satisfaisante.

Fondé sur des index quantitatifs, dans le second chapitre l'auteur procède à une comparaison entre l'Angleterre et la Hongrie préindustrielles et arrive à constater que compte tenu des essentielles divergences observables quant au degré d'évolution économique, à la situation des facteurs de production et de croissance et à la structure sociale une voie semblable d'industrialisation et d'évolution capitaliste formée dans les pays en question fut même potentiellement exclue. Dans de pareilles conditions l'industrie textile ne pouvait, elle non plus, jouer un rôle aussi notable dans l'accroissement industriel de la Hongrie qu'elle le fit en Angleterre (3e chapitre).

Le quatrième chapitre de l'étude est dédié à une comparaison entre les index de croissance économique, d'industrialisation, d'accumulation des capitaux et d'investissements tels qu'ils s'étaient présentés en Russie et en Hongrie au cours du demi-siècle précédant la première guerre mondiale. L'auteur finit par conclure que la Russie — malgré le notable rôle que joua ici l'industrie textile capitaliste issue de l'industrie rurale et en dépit d'une politique protectionniste découlant de l'indépendance nationale — ne pouvait être considérée comme un pays plus avancé au point de vue de l'évolution capitaliste « autochtone » que la Hongrie. Le rythme de développement n'y était point plus accéléré; le degré d'évolution économique en général, c'est-à-dire l'industrialisation, l'accumulation des capitaux et les investissements n'y atteignirent pas celui connu en Hongrie; quant aux facteurs de production importés (capitaux étrangers, technique) ceux-ci jouaient un rôle aussi important dans son accroissement économique que dans celui de la Hongrie.

Le cinquième chapitre comporte certaines conclusions d'ordre général quant au problème « de l'évolution capitaliste autochtone »: l'auteur y présente le modèle de l'industrialisation et de la croissance économique caractéristique de l'Europe orientale et y met l'accent sur le rôle des facteurs de production intérieurs et extérieurs et sur l'économie politique suivie par l'Etat; il expose les variantes de ce modèle historiquement réalisées. Étant donné que dans ces pays les conditions et facteurs économiques nécessaires pour encourager une évolution capitaliste « autochtone » ne se présentèrent pas dans une mesure satisfaisante, la mise en branle de l'industrialisation capitaliste et le maintien permanent de l'essor de croissance réclamaient dans le domaine de l'économie, indépendamment de la situation politique, le recours aux facteurs de production importés. Le problème essentiel était de savoir si ces facteurs de production extérieurs (capitaux étrangers, technique) pourraient être acquis en quantités voulues; et si oui ils devaient être utilisés de manière à remplir le rôle du pôle de croissance; ils devaient induire un vaste processus d'accroissement autarcique, stimuler le développement des facteurs intérieurs de production. Malgré une indépendance politique fort limitée cette condition s'était réalisée en Hongrie: les massifs investissements affectés dans l'économie du pays y provoquèrent un vaste et rapide processus d'accroissement au cours duquel l'accumulation des capitaux intérieurs revêtit un rythme plus accéléré que la pénétration des capitaux étrangers. Dans la proportion des capitaux intérieurs et étrangers un déplacement survint à l'avantage des premiers.